

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
Навчально-науковий інститут історії, права та міжнародних відносин
Кафедра всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання
історичних дисциплін

Головченко Юрій Ігорович

**ДАРДАНЕЛЛЬСЬКА ОПЕРАЦІЯ
В ТЕАТРІ БОЙОВИХ ДІЙ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Спеціальність: 014 Середня освіта (Історія)

Галузь знань: 01 Освіта/Педагогіка

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістр

Науковий керівник:

_____ О. В. Потехін

Доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії,
міжнародних відносин та методики
навчання історичних дисциплін

«__» _____ 2021 року

Виконавець

_____ Ю. І. Головченко

«__» _____ 2021 року

Суми 2021

ЗМІСТ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	7
РОЗДІЛ 2. СТАН ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ЇЇ ШЛЯХ ДО ВЕЛИКОГО КОНФЛІКТУ ТА ВХОДЖЕННЯ В НЬОГО.....	10
2.1. «Хвора людина Європи»	10
2.2. Військова місія із Німеччини.	11
2.3. Вбивство в Сараєво. Союз з Німеччиною	13
2.4. Авантюра кораблів «Goeben» і «Breslau»	15
2.5. На шляху до війни.....	18
РОЗДІЛ 3. ВІЙСЬКОВО – МОРСЬКА ОПЕРАЦІЯ В ДАРДАНЕЛЛАХ. ГАЛЛІПОЛІЙСЬКА КАМΠΑНІЯ.....	21
3.1. Стратегія Дарданелльської операції. Військово – морська операція. Спроба прорватися через Дарданелли.	21
3.1.1. Прохання Російської імперії про допомогу. Засідання військового комітету в Лондоні	21
3.1.2. План Кардена. Підготовка до військово – морської операції.....	23
3.1.3. Підготовка до оборони з боку Османської імперії.....	26
3.1.4. Обстріл фортів. Початок операції	27
3.1.5. Вирішальна спроба прорвати Дарданелльську протоку	30
3.2. Галліполійська кампанія	32
3.2.1. Зміна планів. Підключення армії до операції.....	32
3.2.2. Створення П'ятої армії. Підготовка до захисту півострова	35
3.2.3. Десант Середземноморських експедиційних сил на півострів Галліполі.....	37
3.2.4. Перші місяці кампанії. Бої за Критію. Ситуація на флоті.....	45
3.2.5. Створення Дарданелльського комітету	48
3.2.6. Війна в окопах. Битва за Сувлу	50
3.2.7. Політичні зміни. Рішення евакуювати війська з Галліполі	58
3.2.8. Евакуація з півострова. Завершення Галліполійської кампанії.....	62
ВИСНОВКИ	64
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	67

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ СКОРОЧЕНЬ

АНЗАК – Австралійський Новозеландський армійський корпус.

Бухта Анзак – місце висадки австралійської і новозеландської дивізій. Не плутати з АНЗАК.

ВСТУП

Актуальність теми. В минулому десятилітті відбулось сторіччя з подій як початку, так і закінчення Першої світової війни. Ця подія була настільки масштабна, що і на даний момент проводиться безліч досліджень, як питань часів самої війни, так і її наслідків. На сучасному етапі Велика війна залишається актуальною для людства. Ті політичні й культурні напрями, які спричинила ця подія й досі мають свій вплив. Саме чинник художньої культури (книги, фільми (як документальні, так і художні), та ін.) справив на мене величезне враження, що і призвело мене до наукового вивчення події Першої світової війни та її наслідків.

В Україні є широка джерельна база з питань саме Східного Європейського фронту, що звісно ж пояснюється участю українських військових по обидва боки цієї частини війни. Але водночас маємо досить мізерну джерельну базу інших подій та аспектів часів Першої світової війни.

Однією з таких подій для вивчення за часів війни є Дарданелльська операція. За рекомендацією свого наукового керівника я приступив до вивчення цієї теми. Військова операція, яку ініціювала найсильніша на той момент Британська імперія, проти імперії, розпад якої прогнозували, ще в XIX ст., а саме Османської, але як це не дивно, но в цій кампанії перемогла остання, не дивлячись на свій явний статус слабкішого суперника. І та кількість подій та нюансів, що призвели до цієї поразки заслуговує більш детального вивчення, що в свою чергою послугує розширенням джерельної бази в Україні часів Великої війни на інших фронтах, за виключенням Східного.

Із вище наведеного, **мета роботи** полягає в тому, щоб провести комплексне дослідження протистояння британців і османів під час проведення Дарданелльської операції.

Відповідно до поставленої мети були сформульовані наступні **науково – дослідницькі завдання:**

- довідатись про причини вступу Османської імперії в Першу світову війну на стороні Німецької імперії;

- розглянути питання стосовно того, як німецькі лінкори «Goeben» і «Breslau» змогли відірватись від британської флотилії;
- висвітлити причини й обставини, завдяки яким британці ініціювали початок операції;
- проаналізувати участь і роль Вінстона Черчилля в подіях Дарданелльської операції;
- дізнатись за яких причин флот британців і французів не зміг прорватись через Дарданелльську протоку;
- схарактеризувати особливості поразки армії британців та їх союзників в Галліполійській кампанії.

Об’єктом дослідження є протистояння двох імперій в рамках Дарданелльської операції за часів Першої світової війни.

Предмет дослідження полягає у виявленні причин, що призвели до поразки Британської імперії під час військово – морської операції та в подальшій Галліполійській кампанії.

Методологічну основу роботи становлять принципи комплексно – історичного дослідження, такі наукові методи пізнання, як аналіз та системний підхід до опрацювання даної теми. Також при роботі з інформацією був використаний історично – порівняльний метод, завдяки якому було виявлено причинно – наслідкові зв’язки. Всі вище сказані методи дозволяють проаналізувати опрацьовану інформацію і зробити висновки в ході дослідження.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в результаті проведеного дослідження було визначено головні причини провалу Британської імперії та її союзників в Дарданелльській операції, що розширює джерельну базу в Україні стосовно подій Першої світової війни.

Практичне значення роботи. Проведені дослідження можна використати в наукових цілях, таких як: використання інформації при підготовці до уроків в школі, чи лекцій та семінарських заняттях в університеті

при вивченні часів Першої світової війни. Також дана робота може бути надалі використана в наукових дослідженнях схожої тематики.

Апробація результатів та публікації. Головченко Ю. І. Участь австралійського і новозеландського армійського корпусу «АНЗАК» в Дарданелльській операції в ході Першої світової війни. // Теорія та методика навчання суспільних дисциплін. 2021. № 1 (9). С. 94 – 98.

Головченко Ю. І. Відносини Туреччини з Німеччиною на передодні Першої світової війни. // Історико-філософські дослідження молодих вчених : матеріали ІХ всеукр. наук.-практ. конф. Ч. 1. (м. Суми, 22-23 квіт. 2021 р.). Суми : ФОП Цьома С. П., 2021. С. 40 – 42.

Структура роботи обумовлена метою та завданням дослідження і складається з вступу, трьох розділів, одного рисунку, висновків, списку використаних джерел (65 позиції). Загальний обсяг магістерської роботи становить 71 сторінку.

РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Для виконання поставлених завдань в дослідницькій роботі були використані різні джерела дослідження. Першочергово хочу зазначити, що були використані, як першоджерела так і звісно ж праці істориків, які в свою чергу спирались на величезну кількість першоджерел таких як: архівні дані, мемуари та щоденники безпосередніх учасників подій, від генералів до рядових солдатів.

До першоджерел з якими я працював можу віднести мемуари В. Черчилля: «Всесвітня криза» [28]. Оскільки Черчилль не тільки брав участь в тих подіях, а був одним із головних ініціаторів операції займаючи станом на той час посаду Першого лорда адміралтейства. Саме його описання тих подій цікавило мене в першу чергу з огляду британського командування, та які рішення ними були прийняті в ході даної військової операції.

Також до моїх рук потрапила праця Д. Корбетта «Операції англійського флоту в Першу світову війну» [13]. Саме Корбетту в Англії було вирішено надати написання офіційної історії діяльності флоту під час війни. Для своєї роботи я використовував працю Корбетта в першу чергу стосовно подій лінкора «Goeben», та під час спроби британським флотом прорватись в Мармурове море через протоку Дарданелли.

Но більша частина фундаменту моєї роботи ґрунтується на працях істориків як XX століття, так і сучасності. Першочергово хочу зазначити, що цей фундамент заснований на працях істориків британського ешелону, а саме я хотів би відзначити: М. Гілберта, [5] Ю. Рогана, [21] А. Мурхеда, [18] М. Гейстінгса, [27] Р. Пріора [57], Н. Стоуна [22], Д. Кігана [10] та ін.

Використані мною автори зазначали в свої працях роботу з першоджерелами. Наприклад сер Мартін Гілберт в своїй фундаментальній праці «Перша світова війна» [5] зазначав: «Починаючи з 1969 року, я три роки поспіль подорожував Галліпольським півостровом, опрацьовуючи в той же час двотомну офіційну історію війни Еспіналя – Огландера, який був учасником тих подій і саме йому в Англії було довірено написати офіційну

історію Галліполійської кампанії». [5; с. 15]. Також з цієї праці хотів би визначити такі слова автора: «Працюючи над книгами про Черчилля, я зустрічався з 80 – річним генералом Сейворі, який воював на Галліполі». [5; с. 17].

Військовий журналіст та історик XX ст. Алан Мурхед у своїй праці «Боротьба за Дарданелли»[18] зазначав: «Мені б хотілося відмітити генерала Люфті Гівенча з відділу історії турецького Генерального штабу, який надав мені цілковитий доступ до офіційних архівів в Анкарі, і полковнику Шюкрю Сінеру, який підготував багато карт і супроводжував мене на самому полі битви, майору Т. Р. Молло. в Анкарі, який переклав для мене військові щоденники Мустафи Кемаля, бригадному генералу Сесілу Еспіналь – Огландеру і капітану Безілю Лідделл Гарту, які, переглянувши текст, позбавили мене багатьох помилок, та Мері Шилд – літературному агенту генерала Гамільтона, що дозволила мені користуватися приватними паперами генерала». [18; с. 3]. Також хотів би відзначити ще такі слова А. Мурхеда: «На тему Галліполійської кампанії написано багато книг і оскільки я не можу претендувати на те, що прочитав все, я зобов'язаний визнати свій особливий обов'язок перед офіційною історією, викладеною бригадним генералом Еспіналь – Огландером, книгами сера Вінстона Черчилля «Всесвітня криза» та сера Ієна Гамільтона «Галліполійський щоденник», а також мемуарам адмірала флоту лорда Кейса». [18; с. 8].

Також хочу виділити плеяду військових істориків, які проходили службу в армії і займались питаннями Дарданелльської операції, працями яких я також активно користувався при дослідницькій роботі Я поділив їх на дві групи:

1. До першої групи увійшли військові часів Першої світової війни і приймали в ній участь, а саме: О. М. Зайончковський [7], Д. Корбетт [13], А. К. Коленковський, [14], Л. Гарт [4], Г. Лорей [15], та Р. Шеер [29];
2. В другу групу увійшли військові кінця XX ст. початку XXI ст., а саме: П. Харт [52], [53], О. Тарас [24], та Е. Еріксон [45], [46], [47].

Саме праці наведених вище воєнних науковців допомогли мені розібратися у військовій термінології та тактичного розуміння в різних аспектах й деталях даної військової операції.

Наприклад Олександр Зайончковський в своїй праці «Перша світова війна» [7] давав свою тактичну оцінку діям британського флоту, що допомогло мені у встановленні помилок, яких припустився флот при спробах прорватись через Дарданелли.

Ще б хотів приділити увагу історикам, які займались питанням АНЗАК. Їх праці стали вагомим доробком в питаннях участі АНЗАК у Галліполійській кампанії. До цього списку можу занести: С. Чамберса [40], [41], П. Стенлі [61], Ч. Біна [33], [34], Д. Камерона [37], [38], та К. Робертса [59].

Також хотілось би виокремити історичну літературу, яка стосується саме участі Османської імперії у війні. Тому відзначу таких авторів: Л. Кінросса [11], Ю. Рогана [21], М. Аксакаля [30], К. Вульфа [65] М. Гюркана, Р. Джонсона [50], Д. Гудвина [6], К. Финкеля [25] та ін.

Професор сучасної історії Близького Сходу в Оксфорді Юджин Роган в своїй праці «Падіння Османської імперії: Перша світова війна на Близькому Сході» [21] писав: «Вивчаючи військові щоденники турецьких ветеранів Великої війни, я мав задоволення працювати з двома блискучими фахівцями з пізньої історії Османської імперії з Оксфордського університету Джені Барджаланом і Керемом Тіназом. Вони обійшли всі книгарні Стамбула у пошуках опублікованих мемуарів турецьких солдатів та офіцерів, які брали участь у Першій світовій війні».[21; с. 494].

Таким чином, наявність достатньої кількості історичної літератури, дозволяє приступити до опрацювання обраної теми.

РОЗДІЛ 2. СТАН ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ЇЇ ШЛЯХ ДО ВЕЛИКОГО КОНФЛІКТУ ТА ВХОДЖЕННЯ В НЬОГО

2.1. «Хвора людина Європи»

За п'ять років, з 1908 по 1913 рік, Османська імперія пережила революцію, три війни з іноземними державами і безліч внутрішніх заворушень. Втрати, понесені Османською імперією в цей період, були колосальні. Вона позбулася своїх останніх володінь у Північній Африці і на Балканах разом з їх багатомільйонним населенням, поступившись європейським країнам. [21, с. 51].

Наприкінці 1913 року фактичну владу в країні зосередив молодотурецький тріумвірат: військовий міністр Енвер – паша, міністр внутрішніх справ і лідер партії «Єднання і прогрес» Талаат – паша, морський міністр і губернатор Стамбула Джемаль – паша. Тріумвірат розраховував покінчити з фінансовою залежністю імперії та приборкати національні рухи війною на боці Німеччини проти країн Антанти. [3, с. 1].

Німецько – османська дружба мала досить глибоке коріння. У 1898 році кайзер Вільгельм II відвідав Османську імперію з державним візитом. Почавши зі Стамбула, він об'їхав багато турецьких й арабських провінцій.

Ще одним вагомим мотивом для дружби було важливе стратегічне положення, яке займала Туреччина. У період візиту кайзера в Стамбул між Британською і Російською імперіями йшло інтенсивне суперництво за панування в Центральній Азії, яке отримало назву «Велика гра». Османські провінції в Східній Анатолії були одночасно воротами в Центральну Азію. Це давало Німеччині можливість втрутитися у «Велику гру» і чинити тиск на Британію та Росію через союз з османами. [6, с. 389].

2.2. Військова місія із Німеччини.

Новим кроком у відношеннях країн було прибуття з Німеччини, на прохання турецького уряду, нової військової місії зі значно розширеними повноваженнями. До складу цієї місії входило сорок людей. Її очолював – майор Ліман фон Зандерс. Це викликало дипломатичну кризу, оскільки Німеччина поставила умови, що Ліману фон Зандерсу буде надано командування першим армійським корпусом османської армії, яка в свою чергою виділяла гарнізон для Стамбула і його передмість. Якими б не були наміри німецького уряду, сам Зандерс, солдат за своєю суттю, був поглинений справами суто військового характеру. [11, с. 647].

Найбільш стурбовані з цього приводу були в Російській імперії. 90 відсотків руського зерна і 50 відсотків всього експорту проходило через Босфор та Дарданелли, і відповідний обсяг товарів надходив тим самим шляхом від зовнішнього світу. Як тільки будуть розпочаті військові дії, не буде іншого каналу, іншого місця, де Російська імперія могла б обмінятися ресурсами зі своїми союзниками – Англією та Францією. [10, с. 272].

Тоді Російська імперія вирішила звернутися до союзників Антанти. У телеграмі від 8 листопада 1913 року міністр закордонних справ Сазонов просив російських послів у Парижі та Лондоні з'ясувати, як ставитися французький та англійський уряд до командування німецьким офіцером корпусом у Стамбулі. [16, с. 80].

Британія та Франція в жодному разі не хотіли допустити, щоб в Російській імперії вели заходи у відповідь, що напевно призвело б до передчасного конфлікту з Османською імперією. Як альтернативу розформуванню німецької військової місії британські дипломати запропонували, щоб Ліман фон Зандерс взяв командування над Другим армійським корпусом, залишивши контроль над Стамбулом та протоками османським військовим. Однак у Німеччині такий варіант не ухвалили. Зрештою Вільгельм II знайшов рішення, надавши Ліману звання генерала – надто високе для того, щоб командувати армійським корпусом. Командування

Першим армійським корпусом перейшло османському офіцеру. Так Німеччина та Османська імперія разом подолали кризу, яка ще більше зміцнила зв'язки між двома державами. [30, с. 81].

2.3. Вбивство в Сараєво. Союз з Німеччиною

28 червня 1914 року спадкоємець австрійського трону ерцгерцог Франц Фердинанд був убитий разом зі своєю дружиною під час поїздки вулицями Сараєво в Боснії. Його вбивцею став студент Гаврило Принцип із таємної терористичної організації в Сербії, яка протестувала проти австрійської анексії Боснії та Герцеговини. По гарячих слідах центральні держави надіялись на локалізацію конфлікту, який мав відбутися за тим, що сталося. Австрія висунула Сербії ультиматум. [26, с. 778].

Ультиматум, пред'явлений Белграду о 6 годині вечора 23 липня, звинувачував Сербію у терористичних діях та вбивстві на австро – угорській землі. Обвинувачення, які містяться в тексті, що стосуються участі «Чорної руки» в сараєвських подіях, були за великим рахунком правомірні. Однак п'ятий і шостий пункти, які вимагають надати Австрії можливість розслідувати справу і судити винних на сербській території, означали порушення суверенітету, якого не визнала жодна держава. [27, с. 79].

Серби погодилися на висунуті Віднем суворі умови – за винятком вимоги надати Австрії певні повноваження на сербській землі. Але Австрія відкинула таку відповідь із Белграда і 28 липня оголосила Сербії війну. 31 липня Російська імперія оголосила загальну мобілізацію. 1 серпня Німеччина оголосила війну Росії. Франція відкинула вимоги Німеччини про її нейтралітет і вступила у війну 3 серпня. Німеччина вторглася до Бельгії, після чого в Британії відправили Німеччині ультиматум. Не отримавши відповіді 4 серпня Британія оголосила Німеччині війну. [9, с. 105].

22 липня, тобто ще до того, як стало зрозуміло, що війни не уникнути, Енвер – паша запропонував німецькому послу у Стамбулі, барону Гансу фон Вангенгейму, укласти османо – німецький союз. Спочатку до цієї пропозиції в Німеччині поставилися скептично і не поспішали погоджуватися. Але коли подальші події підвищили ймовірність війни, почалися переговори про укладання угоди, за якою імперія брала на себе зобов'язання надати підтримку Німеччині (у тому випадку, якщо Російська імперія втрутиться у конфлікт

Австро – Угорщини з Сербією, і від Німеччини потрібно буде підтримати свого союзника Австро – Угорщину) і перед тим, як 2 серпня вона була підписана, султан дав на це своє благословення. Офіційно ж для всіх інших країн уряд Османської імперії заявив про збройний нейтралітет.

[25, с. 721 - 722].

Цей союз, ще не зобов'язував Османську імперію воювати, а країні ніде ще було реального відчуття стану війни. Але у цій напруженій атмосфері останніх годин миру в Європі стався один з інцидентів, які можуть погіршити ситуацію, попри можливі наслідки. Це був інцидент із двома військовими кораблями, які британці будували для османів. [20, с. 9].

2.4. Авантюра кораблів «Goeben» і «Breslau»

У серпні 1911 року османський уряд замовив британським суднобудівникам «Vickers Limited» і «Armstrong Whitworth» два сучасні дредноути, які мали зійти зі стапелів у липні 1914 року. Замовлення було розміщено в рамках британської військово – морської місії щодо сприяння модернізації османського флоту. Названі «Sultan Osman» та «Reshadia» на честь засновника Османської імперії та правлячого султана Мехмеда Решада. Ці кораблі лягли непосильним тягарем на османську казну. Тому уряду довелося звернутися до османського патріотизму і розпочати кампанію з громадського збору коштів, внаслідок яких і була значною мірою профінансована їхня забудова. Кораблі стали предметом гордості для османів, надією на відновлення військово – морських сил імперії після поразки у Лівії та Першої Балканської війни. До весни 1914 року будівництво дредноутів наближалось до завершення. Ці потужні лінкори мали забезпечити османському флоту перевагу над російським чорноморським флотом і грецьким флотом в Егейському морі. [1, с. 293].

Але 3 серпня, напередодні початку війни – Вінстон Черчилль перший лорд Адміралтейства, оголосив туркам, що він не може відправити кораблі, на користь національної безпеки ці два судна були реквізовані британським флотом. [13, с. 20].

Звісно ж османи сприйняли цю новину з обуренням та розчаруванням. Адже гроші сплачені, кораблям були присвоєні турецькі назви, а турецькі команди вже перебували в Англії, чекаючи на момент, коли можна буде прийняти управління і доставити їх додому. І тут раптом провал. Посол Вангенхайм не гаяв часу і зробив пропозицію: Німеччина відшкодує турецькі втрати. негайно до Стамбулу будуть направлені два німецькі бойові кораблі. [29, с. 19].

Цими човнами були: лінійний крейсер – дредноут «Goeben» і легкий крейсер «Breslau», що становили німецьку дивізію контр – адмірала Вільгельма Сушона. [24, с. 103].

Британці про «Goeben» знали все. Якийсь час його тримали під наглядом, оскільки побоювалися, що у разі початку війни він атакує транспорти французької армії, що прямують на континент із Північної Африки. 4 серпня британський адмірал Арчибальд Мілн головнокомандувач на Середземному морі повідомив Адміралтейству в Лондоні: лінкори «Indomitable» та «Indefatigable» йдуть за «Goeben» та «Breslau», на що Адміралтейство відповіло: «Відмінно. Тримайтеся за ними. Війна неминуча». І весь той день два британські лінкори продовжували з короткої дистанції стежити за «Goeben». У будь – який момент вони могли відправити його на дно, але британський ультиматум оголошений уряду Німеччини закінчувався лише опівночі, і кабінет міністрів у Лондоні категорично заборонив будь – які воєнні дії до цього терміну. [13, с. 37].

Вранці 4 серпня контр – адмірал Сушон отримав радіограму з Берліна: «Укладено союз із Туреччиною. Нехай «Goeben» і «Breslau» негайно прямують до Стамбула». [2, с. 37].

Близько 5 вечора в Адміралтействі велась розмова про те, що «Goeben» до настання ночі ще можна потопити. Але на Середземному морі опустилися сутінки, «Goeben» розігнався до двадцяти чотирьох вузлів – вищих можливостей британських лінійних крейсерів, він йшов все швидше і швидше. «Goeben» був здатний розвивати швидкий хід: до двадцяти шести або навіть двадцяти семи вузлів на короткий час. Ця здатність допомогла йому відірватися від переслідувачів і розчинитися в прийдешній темноті. [28, с. 98].

Вдень 10 серпня німецькі кораблі з'явилися біля турецького узбережжя. Енвер – паша телеграфував командувачу османськими фортами в Дарданеллах наказ впустити «Goeben» та «Breslau» у протоку. Наступного ранку до них був направлений турецький торпедний катер, щоб провести кораблі через заміновані води до безпечного місця якірної стоянки у протоці. [29, с. 85].

Коли введений в оману адмірал Мілн, надіслав скаргу османам, що пропущені ними судна Німецького флоту не можуть, за міжнародною регламентацією знаходитись в їхніх, ще нейтральних водах, то у відповідь

отримав сенсаційне: «Goeben» та «Breslau», швидко продані урядові халіфа Мехмеда V, обернулися на «Yavuz Sultan Selim» і «Midilli» відповідно. 16 серпня на обох замайоріли султанські стяги. Сушон став віце – адміралом у статусі турецького морського головнокомандувача, а його офіцери, як личило, одягли фески. [24, с. 108].

Заява про продаж кораблів османському флоту виявилася дуже грамотним піар – ходом для младотурків. Гнів османів на Британію, яка «вкрала» їхні кораблі, перетворився на подяку Німеччині за згоду продати сучасні лінкори, яких так потребував османський флот. [2, с. 51].

2.5. На шляху до війни.

Зважаючи на хід військових дій у серпні та вересні 1914 року, османи мали всі підстави зволікати з вступом у конфлікт. У перші тижні німецька армія, ведучи маневрову війну, швидко окупувала Бельгію і стрімко просувалася до Парижа, доки не була зупинена у вирішальній битві на Марні 5 – 12 вересня. Супротивники почали копати окопи, що перевело війну на Західному фронті з маневреної до позиційної. Іншою причиною стало те, що вже до вересня у війни виявилися безпрецедентні масштаби втрат. Менш ніж за шість тижнів війни сукупні втрати Антанти та Центральних держав становили понад 1 млн осіб. Цього було достатньо для того, щоб молодотурки вагалися і відкладали початок військових дій. [25, с. 724].

Вже зовсім не здавалося, що війна буде короткою і завершиться перемогою Німеччини, в них виникла потреба у союзниках. Посли Німеччини стали рішуче наполягати на виступі османів проти країн Антанти. 11 жовтня Енвер і Таалат дали обіцянку збройного втручання в обмін на значну позику з Німеччини. [11, с. 655].

Німці поспішили прийняти цю пропозицію і відправили до Стамбулу 2 млн. османських лір золотом, які мали бути передані османській владі після початку військових дій проти Російської імперії. Німці пообіцяли ще 3 млн лір протягом наступних восьми місяців після того, як Османська імперія офіційно вступить у війну. Ці кошти забезпечили османам необхідну фінансову підтримку щоб розпочати війну. [1, с. 295].

27 жовтня 1914 року турецький флот вийшов із Босфорської протоки у Чорне море, а вже в ніч на 29 жовтня стався напад на Одесу. Два турецькі есмінці, куплені ще в 1910 році у Німеччині, під російським прапором і з німецькою командою увійшли до Одеської гавані, один з них «Tairet», торпедував канонерський човен «Донець», потім були обстріляні військові та торгові судна, нафтова гавань, та портові споруди. О 6 годині ранку поблизу Севастополя був помічений «Goeben» і два есмінці, що супроводжували його, незабаром крейсер почав безперешкодний обстріл Севастополя і кораблів

ескадри. Вже на виході він відбив атаку російських міноносців і завдав тяжких ушкоджень їхньому флагману. Лише о 10 годині ранку «Goeben» пішов із севастопольських вод. Інші кораблі противника під командуванням німецького офіцера 29 жовтня бомбардували Новоросійський порт, атаку зазнала Феодосія, на оперативно розставлених противником мінах підірвалося кілька торгових та пасажирських суден та військових кораблів. У Стамбулі негайно було оголошено, що обстріл чорноморського узбережжя було здійснено у відповідь на спробу російського військового корабля розставити міни у Босфорі. [12, с. 99 – 100].

30 жовтня, о 8 вечора був надісланий ультиматум: Британія зажадала припинити ворожі дії й дала Туреччині 12 годин на випровадження військової місії з Німеччини. Термін ультиматуму минув, Російська імперія оголосила османам війну. 1 листопада – британський та французький послы залишили Стамбул разом із російським колегою. Флот отримав наказ розпочати бойові дії проти нового ворога одночасно із закінченням терміну ультиматуму. [22, с. 265].

1 листопада два британські есмінці увійшли до Смирнської затоки та потопили біля причалу навантажену мінами турецьку яхту. Того ж дня адмірал Карден командуючий британським флотом в Середземному морі отримав вказівку бомбардувати з дальньої дистанції форти біля входу в Дарданелли за першої ж нагоди. Флот обстріляв укріплення вранці 3 листопада. Два англійські лінійні крейсери відкрили вогонь по батареях європейського берега, Сед – ель – Бар та Кейп – Хелес, з дистанції, недоступної турецьким гарматам. Французькі броненосці били по азійських фортах, Кум – Кале та Арканія. Всього дали близько вісімдесяти пострілів, форти зазнали значних пошкоджень. [28, с. 229].

Після обстрілів у Дарданелл османи рішуче розпочали зміцнення протоки під керівництвом німецьких інструкторів. 12 листопада Османська імперія проголосила священну війну та оголосила війну Британській імперії, Франції та Російській імперії. Таким чином, через 3 місяці після початку

світової війни Туреччина стала одним із театрів останньою з її численними фронтами: Кавказьким, Месопотамським, Аравійським, Суецьким, Палестинським, Сирійським, Перським та Галліполійським. [7 с. 110 - 11].

РОЗДІЛ 3. ВІЙСЬКОВО – МОРСЬКА ОПЕРАЦІЯ В ДАРДАНЕЛЛАХ. ГАЛЛІПОЛІЙСЬКА КАМПАНІЯ

3.1. Стратегія Дарданелльської операції. Військово – морська операція.

Спроба прорватися через Дарданелли

3.1.1. Прохання Російської імперії про допомогу. Засідання військового комітету в Лондоні

Другого січня 1915 року у Лондоні відбулося термінове засідання військового комітету. Він мав розглянути прохання про допомогу, що надійшла від армії Російської імперії. Військовий комітет, до складу якого входили ключові члени кабінету, їх скликав прем'єр – міністр Герберт Асквіт з метою керувати діями Британії у війні. Хоча юридично він був лише урядовим комітетом, насправді ж перетворилася на орган, який самостійно приймав рішення і ставив кабінет міністрів перед фактом. Усі особи в раді були рішучими та сильними особистостями: перший лорд Адміралтейства Вінстон Черчилль, канцлер казначейства Девід Ллойд Джордж, міністр закордонних справ Едвард Грей. Однак вирішальний голос у раді належав військовій людині – а саме фельдмаршалу Герберту Кітченеру, військовому міністру. [21, с. 175].

З початку цього тижня становище Росії на Кавказі викликає сильне занепокоєння. Обхідний маневр турків серйозно загрожує руським військам. Командувач Кавказькою армією відчайдушно вимагає підкріплень, значна частина його військ відкликана на німецький фронт, але великий князь Миколай Миколайович пропонує обходитися тим, що залишилося. «Водночас, великий князь запитує: чи може лорд Кітченер влаштувати десь морську чи сухопутну демонстрацію проти Туреччини з одночасним поширенням відомостей, які змусять турків, схильних – за словами князя до поспішних дій, відкликати деякі сили з Кавказького фронту. Це полегшить становище руських.» [28, с. 225].

Кітченер висловив думку, що єдине місце, яке найбільше всього підходить для такої демонстрації, в результаті чого туркам доведеться

послабити свій фронт в Анатолії – це Дарданелли. Причому цю операцію треба провести в основному силами флоту, оскільки армія ще кілька місяців не матиме значних резервів. [17, с. 538].

Кітченер доручив Черчиллю як першому лорду Адміралтейства проконсультуватися з адміралами з приводу доцільності завдання такого «демонстративного удару» по Дарданеллах. Однак у ході консультацій зі своїми флотоводцями у східному Середземномор'ї Черчилль підняв ставки, попросивши їх розглянути можливість не лише обстрілу Дарданелл з моря, а й «форсування протоки силами лише кораблів» з перспективою подальшого захоплення Стамбула. Іншими словами, він запропонував їм пробитися на кораблях через добре захищену і заміновану протоку в Мармурове море і взяти місто, «Див. рис. 3.1.1.». [4, с. 76].

Рисунок 3.1.1. Європа 1914 року. Галліполі.

3.1.2. План Кардена. Підготовка до військово – морської операції

Черчилль і перший морський лорд адмірал Джон Фішер запросили у віце – адмірала Секвілла Кардена: «Як ви вважаєте, чи можливе форсування Дарданелл одними кораблями? Вважаємо, що можна використовувати старі лінкори. Важливість результату виправдає тяжкі втрати» Карден відповів: «Я не думаю, що їх можна прорвати стрімким проривом. Але протоки можна форсувати під час великої операції, великою кількістю кораблів» 6 січня Черчилль телеграфував Кардену: «Вищі інстанції погодилися з вашою думкою. Подайте детальний план з обґрунтуванням потрібних сил. Як, на вашу думку, ми можемо їх використати, і що в результаті отримаємо?» [2, с. 56].

11 січня Адмірал Карден запропонував чотирьох – етапний план форсування протоки. Операція мала розпочатися з «розгрому зовнішніх фортів», що дозволило б британським і французьким кораблям відкрити гирло протоки й забезпечити прикриття мінним тральщикам, поки ті розчищатимуть шлях від мін. Другий етап операції передбачав «знищення внутрішніх оборонних споруд до мису Кепез», що знаходиться за шість кілометрів від входу в протоку. Взявши під свій контроль широку частину протоки, можна було розпочати проходження найнебезпечнішої ділянки – вузькості Чанаккале, де знаходилися основні мінні загородження, а берегові батареї стояли дуже близько до морських шляхів. На четвертому і кінцевому етапі операції флот повинен був зачистити мінні поля, що залишилися, знищити внутрішні оборонні споруди за вузькістю Чанаккале і подолавши 43 км протоки, що залишаться, увійти в Мармурове море. Карден вважав, що ці амбітні завдання можна виконати протягом кількох тижнів за допомогою самих лише військово – морських сил. [51, с. 16].

Розрахунок необхідних сил: 12 лінійних кораблів, 4 із протимінними пристроями. Три лінійні крейсери – два з них знадобляться для входу в Мармурове море; 3 легкі крейсери; 1 лідер флотилії; 16 есмінців; 1 плавучий док для ремонту; 6 субмарин; 4 гідроплани та гідроавіаносець; 12 мінних

тральщиків; 1 госпітальне судно; 2 кораблі для запасів та снарядів. Вказаних сил достатньо з урахуванням можливих втрат. [28, с. 260].

Цей план мав бути виконаний у місячний термін. Він мав багато негативних сторін. Розрахунки англійців були засновані на невірних припущеннях: 1) Твердо впевнені у перевазі вогню своєї суднової артилерії над турецькою береговою, вони зовсім не враховували ні можливості посилення з 1 листопада під керівництвом і за допомогою германців, турецької оборони, ні того, що у боротьбі флоту з береговою артилерією всі переваги на боці останньої та навіть найбільш слабка берегова артилерія може з успіхом боротися з корабельною; 2) Їхній розрахунок на знищення турецьких батарей був помилковим; більшість останніх стояло на закритих позиціях; в англійців не було організовано правильного спостереження і розвідки, а придушити гнучку оборону рухливих батарей за відсутності спостереження і розвідки – важке завдання; 3) Діяльність авіації, торпедоносців та підводних човнів зі сторони османів і німців зовсім не враховувалася; 4) Цілком необґрунтовано вони вважали достатньою появу союзницького флоту перед Стамбулом, щоб останній упав, Османська імперія капітулювала, Німеччина була ізолювана та відновлений зв'язок з Росією. [7, с. 134].

Військовий комітет 13 січня затвердив план адмірала Кардена. Королівському флоту було наказано підготуватися до морської експедиції у лютому, метою якої є обстріл та взяття Галліполійського півострова. Вирішивши відкрити новий фронт, британці негайно сповістили про це своїх союзників по Антанті. Черчилль зв'язався зі своїм французьким колегою і поінформував його про майбутню операцію в Дарданеллах. Французький уряд повністю підтримав план та пообіцяв надати ескадру для участі у ній під командуванням британців. 19 січня Черчилль повідомив Великому князю Миколі Миколайовичу, що замість запланованої невеликої «демонстрації сили» Британія збирається форсувати Дарданелли і захопити Стамбул, той у свою чергу, підтримав цей план. [51, с. 19].

Середземноморська ескадра союзників налічувала 80 вимпелів – 50 британських та 30 французьких. Серед них були 17 лінкорів, 1 лінійний крейсер, 5 легких крейсерів, 22 есмінці, 9 підводних човнів, 24 тральщики, 1 авіатранспорт та 1 госпітальне судно. [8, с. 279].

Командував союзними силами віце – адмірал Карден, його заступником став контр – адмірал Джон де Робек, начальником штабу – комодор Кейс. Базою ескадри обрали затоку Мудрос на острові Лемнос. Острів належав Греції, але надати його союзникам погодився грецький прем'єр – міністр Елефтеріос Венізелос. [65, с. 292].

Рішення атакувати турків лише з моря залишалося незмінним, хоча у першій половині лютого з'явилася можливість залучити в операції сухопутні війська. Так, можна було використати підготовлену до відправлення 29 британську піхотну дивізію. Була також можливість використовувати в Дарданеллах одну французьку дивізію. Цей несподіваний поворот подій став предметом обговорення на засіданні військового комітету 16 лютого. Рада вирішила сконцентрувати війська на острові Лемнос, але використовувати їх лише в міру потреби, без постановки перед ними конкретного завдання на найближчий час. Початок операції було призначено на 19 лютого. [42, с. 223].

3.1.3. Підготовка до оборони з боку Османської імперії

В Османській імперії завдяки роботі німецької розвідки були поінформовані про наміри супротивника. І що менше часу залишалося на початок дій ворожого флоту, то енергійніше вони зміцнювали оборону півострова Галліполі. Дарданелли самою природою відмінно захищені від нападу, опанувати береги цієї протоки неймовірно важко. Його довжина 60 км, середня ширина 4 км, а у найвужчому місці, між Чанаккале та Кілітбахир – близько одного кілометра. Береги протоки скелясті, позбавлені рослинності. [23, с. 278 – 279].

Турецькі укріплення склалися з давно застарілих фортів та батарей. Вони поділялися на три групи. До першої належали так звані вхідні форти Седдюльбахир та Ертогорул, а також батарея Текке – Бурну; азійською – форти Кум – Кале та Орканніє. До другої групи фортів (вихідних) входили європейський форт Месудія і азійський Дарданос. Третю групу фортів (внутрішніх) складали на європейському березі Румелі – Меджидія, Гамідія – 2 та Намазія; на азійському Чеменлік та Гамідія – 1. [48, 67 с.].

До початку операції, значною мірою турки встигли посилити захист протоки. Засоби оборони були зосереджені в центральній частині протоки, поза оглядом та досяжністю вогню ворожої суднової артилерії з боку Егейського моря. Оборона була посилена мінними загородженнями; для боротьби з тральщиками було призначено особливі легкі польові батареї, важкі батареї отримали завдання боротися лише з флотом. В остаточному вигляді оборона власне протоки була посилена на 78 гармат та 400 підводних мін. [7, с. 134].

3.1.4. Обстріл фортів. Початок операції

19 лютого о 9:50 Середземноморська ескадра атакувала Дарданелли. Першим завданням союзного флоту було знищення зовнішніх фортів на вході в Дарданелли – поблизу Седдюльбахира на європейській стороні та на мисі Кум – Кале с азійської. Сучасні британські лінкори мали набагато більшу дальність стрільби, ніж турецькі гармати. Вони відкрили вогонь по фортах з моря, з відстані 8 – 12 км, залишаючись самі в повній безпеці. Після безлічі, як їм здалося, прямих попадань по турецьким укріпленням, британські кораблі підійшли ближче до берега, щоб оцінити завдані збитки. Тільки тоді османські артилеристи відкрили вогонь у відповідь, змусивши британські кораблі відступити на безпечну відстань і переглянути свою тактику. [44, с. 17].

О 17:30 у зв'язку зі штормом, що наближався, віце - адмірал Карден наказав лінкорам припинити стрілянину. Підсумок багатогодинного обстрілу фортів виявився нікчемним, було виведено з ладу лише дві гармати. [14, с. 35].

Через погану погоду та сильне хвилювання на морі продовження бойових дій було відкладено на п'ять днів. 25 лютого адмірал Карден відновив обстріл османських позицій з найближчої відстані, тим самим зробивши свої кораблі досяжними для ворожого вогню. Лінкор «Agamemnon» зазнав тяжких ушкоджень, але ескадрі вдалося змусити замовкнути османські гармати на азійській та європейській сторонах Дарданелл. Під шквальним вогнем морської артилерії османські захисники залишили свої позиції. [44, с. 30].

Тепер кораблі союзників могли увійти у гирло Дарданелл без побоювання бути обстріляними із зовнішніх фортів. Можна було переходити до другого етапу операції: тралення мінних загороджень та знищення внутрішніх укріплень від гирла протоки до мису Кепез. [56, 4 с.].

Наступного дня лінкори «Triumph», «Albion» та «Majestic» увійшли до протоки. Під прикриттям лінкорів у верхів'ї протоки пішли тральщики, щоб очистити від мін дорогу аж до Чанаккале, центру оборони Дарданелл. Але виявилось, що важкі знаряддя лінкорів практично нічого не можуть зробити з майстерно розташованими й добре замаскованими турецькими польовими

батареями. Роботу тральщиків ускладнювала сильна течія, крім того, вони перебували під вогнем турецької піхоти з обох берегів протоки, ширина якої була вузькою. [35, с. 44].

Жодна з цих подій не вела до поразки, але 8 березня, коли погода знову погіршилася, стало очевидно, що перший атакуючий порив вичерпав себе. Адмірали опинилися у дратівливій ситуації: їх стримувала не міць противника, а невловимість. Тральщики не могли рухатися вперед, доки не будуть подолані берегові батареї, а лінкори не могли підійти досить близько, щоб придушити гармати, доки не будуть прибрані міни. У цій дилемі Карден почав вагатися та затягувати свої дії. [18 с. 44 - 45].

У діях союзного флоту настала перерва. Участь сухопутних військ у Дарданелльської операції як і раніше, залишалося під питанням. Лорд Кітченер, який 16 лютого пообіцяв на допомогу флоту 29 піхотну дивізію, змінив свою позицію через кілька днів і лише 10 березня згадав про свою обіцянку, повідомивши військовому комітету, що ситуація на західному фронті дозволяє направити цю дивізію на острів Лемнос. Він також вважав за можливе направити в район Дарданелл додаткові сили АНЗАК, дивізію морської піхоти та одну французьку дивізію. Загалом ці сили налічували 65 тис. солдатів. Командувачем Середземноморських експедиційних сил повинен був стати британський генерал сер Ієн Гамільтон. [14, с. 35 – 36].

За місяць операції союзний флот мало досяг успіху в боротьбі з османськими батареями, та й тральщики повернулися з порожніми руками. Вінстон Черчилль у Лондоні почав втрачати терпіння. «Якщо не можна досягти успіху без втрат у кораблях та особовому складі, значущість результатів має бути досить великою, щоб виправдати такі втрати, - телеграфував адміралу Кардену 11 березня; – будь – яка добре продумана дія, що веде до досягнення мети, навіть якщо вона спричинить сумні втрати, буде нами підтримана». Приймаючи ці відомості 15 березня адмірал Карден наказав розпочати атаку на внутрішні зміцнення і форсувати вузькості. Однак 16 березня стан здоров'я Кардена різко погіршився під впливом стресу. Він подав

у відставку і направився лікуватись на Мальту. Місце командувача зайняв його заступник віце – адмірал Джон Де Робек, який наказав розпочати операцію вранці 18 березня. [52, с. 168 – 169].

3.1.5. Вирішальна спроба прорвати Дарданелльську протоку

Вранці 18 березня союзний флот вийшов атакувати Дарданелли. У ній взяли участь шість британських і чотири французькі військові кораблі. Протягом трьох годин форти, що прикривають мінні поля всередині протоки, не могли чинити опір під шквальним вогнем флоту. Лінії мінного поля, що перетинають вхід у протоку, були протралені ще до того, як наблизилися до них крейсери. Між фортом Чанаккале біля входу в Дарданелли та бойовими кораблями залишалося лише дев'ять мінних ліній, які були виявлені та готові до знешкодження. Однак невиявлена лінія з двадцяти мін, десятьма днями раніше закладених уздовж берега невеликим турецьким судном «Nousret», зруйнувала всі плани. [5, с. 203 - 204]

Міни в затоці Еренкюй стали для союзників несподіванкою. Поспостерігавши за тим, як протягом кількох тижнів британські та французькі тральщики маневрували в затоці у пошуках мін, у ніч із 7 на 8 березня османи встановили у гирлі затоки нову огорожу з 20 мін. Ці міни не були виявлені ні тральщиками союзників, ні повітряною розвідкою. Першим на міні підірвався французький броненосець «Bouvet», буквально протягом кількох хвилин корабель пішов на дно, 620 членів екіпажу загинули, врятувалися лише 45 матросів. Три інших французьких лінкорів повернулися до місця загибелі човна, щоб врятувати тих, хто залишився живим, і в цей час до носової частини лінкора «Golua» потрапили два снаряди. Пробоїни були величезними, але все ж таки екіпаж насилу довів корабель до острова Тенедоса де той сів на міліну. [35, с. 67 – 68].

Не зважаючи на втрати французів, британські кораблі продовжили вогонь по фортах. Артилерія з форту Гамідія – 1, що обрала своєю ціллю лінкор «Irresistible» змогли завдати йому кілька серйозних пошкоджень, а трохи пізніше під ним вибухнула міна. Через деякий час на міну наскочив ще один лінкор «Invincible», що створила величезну пробоїну куди ринула вода, після чого екіпаж слідом за французьким «Golua» направив корабель до острова Тенедос. Трохи пізніше «Irresistible» повторно підірвався на міні.

«Ocean» спробував взяти його на буксир, але йому заважав потужний вогонь турецьких батарей. З «Irresistible» зняли екіпаж, а сам корабель залишили приблизно за 9 км від форту Румелі, де той надвечір під обстрілом гармат турецької артилерії затонув. [51, с. 41].

Втрати виявилися надто великі, віце – адмірал Де Робек о 17:00 наказав перервати операцію. Ескадра попрямувала до Тенедосу. Дорогою туди підірвався на мінах «Ocean» і о 22:30 корабель затонув. Щоправда, екіпаж встиг його покинути. Таким чином, штурм Дарданелл завершився загибеллю трьох лінкорів та важкими ушкодженнями ще трьох. [52, с. 169].

Коли останній корабель союзників покинув Дарданелли, обороняючись навряд чи могли повною мірою оцінити масштаби й вагомість того, що вони зробили. По суті це була перша перемога османів у світовій війні. Проте реакція у Стамбулі та інших містах імперії була дуже стриманою. Генеральний штаб зробив серію заяв для преси, відзначивши лютість атаки супротивника та героїзм османської армії, яка захистила батьківщину від найпотужнішого флоту у світі. Однак османи не вірили, що все закінчилося, і очікували, що кораблі союзників повернуться наступного дня, щоб відновити операцію. [65, с. 216]

3.2. Галліполійська кампанія

3.2.1. Зміна планів. Підключення армії до операції

На засіданні військового комітету 19 березня було вирішено, що операцію слід повторити, якщо віще – адмірал Де Робек визнає це за можливе. 21 березня Де Робек відповів, що готовий відновити операцію, лише наголосив на тому щоб збільшити кількість тральщиків. Участь сухопутних військ не вимагав, оскільки генерал Гамільтон повідомив його, що має спершу підготувати війська, які нещодавно прибули до Олександрії. Однак наступного дня позицію було змінено. Це сталося внаслідок наради на борту «Queen Elizabeth» (флагмана Середземноморського флоту) на якій Де Робек і Гамільтон спільно з генералом Вільямом Бердвудом, який відповідав за АНЗАК, вирішили, що форсувати протоки можливо лише за участю сухопутних сил, що означало відстрочку операції до прибуття всіх основних наземних сил приблизно на місяць. Ця нова позиція Де Робека викликала жвавий обмін радіограм між генералом і адміралтейством. [54, с. 33].

Черчилль був категорично проти відстрочки, підкреслюючи, що не можна пасувати перед першими невдачами, що така велика пауза буде на руку туркам, і що невдача 18 березня не така значна, як у людських, так і у фінансових ресурсах. Але більшість інших членів як в адміралтействі, так і у військовій раді були за використання сухопутних військ. [23, с. 288].

Поразка 18 березня змусила військовий комітет дійти висновку, що концепція дій флоту в Дарданелльській операції без армії була провальною, і що дії кораблів необхідно підтримати висадкою десанту на півострові Галліполі, до цього варіанта і почали підготовку. А оскільки його підготовка йшла неквапливо, новий задум противника не залишився в таємниці для турків і німців. [55, с. 22].

Британія та Франція дали собі місяць на підготовку до вторгнення на Галліполійський півострів. Військові стратеги добре розуміли, що чим довше вони зволікають, то краще встигнуть підготуватися османи та їхні німецькі союзники. Через невдалу військово – морську операцію вони вже отримали

місяць форти, щоб зміцнити свої позиції на півострові. Британські стратеги мали за чотири тижні розробити план наступу, який дозволив би знищити систему оборони, яку їхні вороги встигли б створити за той самий термін. [61 с. 22].

В ході підготовки десантної операції окреслилися два варіанти. Перший запропонував французький генерал Альбер Амад, другий – генерал Гамільтон. Амад пропонував висадитися в бухті Едреміт та в Смирні, а звідти рушити на Стамбул через Беліксеір, Пандерму, Бурсу та Ізміт. Генерал Гамільтон цей варіант відкинув. Він вважав, що така масштабна операція на важко прохідній місцевості вимагатиме вельми численної армії, оскільки необхідно буде утримувати захоплену територію, так само виникнуть величезні труднощі з переправленням артилерії. А головне, десантні сили будуть позбавлені прямої підтримки флоту. Тому Гамільтон запропонував висадитися одразу у шести пунктах на півострові Галліполі, з чим усі погодилися.

6 місць висадки:

- Пляж на західній частині бухти Морта, який отримав шифр «S»;
- Пляж на захід від Седдюльбахир, шифр «V»;
- Пляж між мисом Хеллес та Текке – Бурну, шифр «W»;
- Пляж за півтора кілометра на північ від пляжу Текке – Бурну, шифр «X»;
- Пляж за два кілометри на північ від пляжу «X», шифр «Y»;
- Пляж по обидва боки мису Габа – Тепе (після висадки десанту бухта Анзак), шифр «Z». [57, с. 106].

У розпорядженні генерала Гамільтона було близько 63 тис. солдатів: 20 тис. австралійців і новозеландців, розбитих на дві дивізії, 29 британська дивізія з 17 тис. осіб, одна французька дивізія у складі 16 тис. солдатів і одна королівська морська дивізія у складі 10 тис. солдатів. Всі ці сили разом зі спорядженням треба було зібрати на борту кораблів, щоб потім під вогнем турецьких гармат висадити на ворожому березі. [18, с. 106]

Головне завдання десанту полягало в тому, щоб забезпечити прорив флоту у Мармурове море. За планом Гамільтона роль основної ударної сили відводилася 29 дивізії під командуванням Хантер – Вестона. Ці сили мали висаджуватися на ділянках від «S» до «Y», мали зламати опір противника та утворити постійну лінію фронту. Потім їх завданням було розгорнути наступ на висоту Ачі – Баба, що панує над укріп районом Кілітбахир. [38, с. 92].

Підрозділи корпусу АНЗАК, що висаджуються на північ, на ділянці «Z», мали вдарити впоперек півострова і відрізати турків від його краю. Тим самим вони позбавили б їх можливості надавати допомогу своїм військам, які боротимуться з десантом на мисі в районі Хеллес – Морто, а також закрити оточеним турецьким частинам шлях до відступу. [31, с. 229].

Одночасно повинні бути проведені дві відволікаючі атаки. королівська морська дивізія повинна була вдавати, що висаджується на перешийку у Булаїра, а французи своїми силами атакують на Кум – Кале на азійській стороні протоки. Вони мали викликати на себе вогонь турків і тим самим перешкодити їм обстрілювати з азійського берега ті підрозділи, які висаджуватимуться в бухті Морто. Пізніше ці дві дивізії мають повернутися на мис Хеллес і приєднатися до спільної атаки. [43, с. 97].

Все це потребувало ретельної підготовки. Сюди входило будівництво буксирів, пристаней та барж; вивчення погоди; організація прийняття тварин на березі та перекачування питної води з кораблів на узбережжі; визначення сигналів та кодів; розподіл цілей між лінкорами та крейсерами, які підтримуватимуть десант; розробка розкладу для переміщень кораблів флоту. Кожна проблема була новою чи принаймні незвичайною, був навіть підготовлений план евакуації армії у разі часткового чи повного провалу операції. Водночас було необхідно перевезти 63 тис. солдатів Гамільтона з Єгипту на острів Лемнос на відстань близько 1,2 тис. км. [18, с. 114].

Атака була призначена на 23 квітня, але 21 квітня забушував шторм і атаку відклали спочатку на двадцять чотири години, потім на сорок вісім. Нарешті вирішальним днем було обрано неділю, 25 квітня. [46, с. 122].

3.2.2. Створення П'ятої армії. Підготовка до захисту півострова

Завдання османських захисників було простішим, ніж у їхніх ворогів, але ставки для них були дуже високі. Енвер – паша який повернувся до Стамбулу після розгрому Третьої армії на Кавказі, яку ж сам і очолював, як ніхто інший розумів, що османи не можуть дозволити собі ще однієї поразки. Щоб перемогти такого потужного ворога, була потрібна найвища ступінь організації та чітка комунікація між усіма підрозділами, розосередженими по великій території на азійській та європейських сторонах протоки. В останній тиждень березня 1915 року Енвер прийняв рішення реорганізувати окремі підрозділи в Дарданеллах в єдину – П'яту армію. Енвер призначив генерала Зандерса командувачем нової П'ятої армії (XV армійський корпус: 3 і 11 піхотна дивізія; III армійський корпус: 9 і 5 піхотна дивізія, з 2 кавалерійською бригадою; загальний резерв: 19 піхотна дивізія), на яку і була покладена задача з оборони Дарданелл. [50, с. 40 – 41].

Генерал Ліман фон Зандерс вступив у командування 25 березня й одразу розпочав реорганізацію всієї системи захисту. Нова система зводилася до зосередження військ у зручних центральних районах, звідки вони могли, за заново прокладеними в'ючними дорогами, швидко перейти в будь – який пункт узбережжя. [13, с. 296].

П'ята турецька армія налічувала близько 50 тис. осіб. Але оборона узбережжя від висадки десанту завжди потребує менше людей, ніж захоплення, якщо вона організована грамотно і люди розміщені у правильних місцях. Завданням Зандерса було спробувати передбачити плани британців і зосередити свої війська на тих ділянках, де висадка десанту була найімовірніша. Він розгорнув дві дивізії на азійському березі Дарданелл, а решту три зосередив на Галліпольському півострові, який мав безліч вразливих місць. [45, с. 60].

Генерал Зандерс та його турецькі офіцери виділили на півострові три зони, найслабші з погляду противника: мис Геллес, мис Арібурну та Булаїр. Південний край півострова навколо мису Геллес був зручним місцем для

висадки десанту, оскільки союзні кораблі могли вести обстріл узбережжя з трьох сторін відразу. Узбережжя на північ від мису Арібурну (яке згодом отримало назву бухти Анзак) також було гарною точкою для десантування, що знаходилася всього за 8 км від Дарданелл. Якби союзникам вдалося захопити лінію від Арібурну до міста Майдос, розташованого на березі протоки, вони відрізали б південну частину півострова і війська османів опинилися б у пастці. Однак найуразливішим місцем був Булаїрський перешийок у північній частині, де ширина півострова становила лише 3 км. Успішна висадка в Булаїрі дозволила б союзникам відрізати весь півострів і зайняти позиції, які б їм дали можливість перерізати життєво важливі морські шляхи постачання та сполучення з П'ятою турецькою армією в протоці. Оцінивши всі ризики, Ліман вирішив розмістити по одній дивізії в кожній із трьох вразливих точок – на мисі Геллес, на мисі Арібурну та в районі Булаїрського перешийка. [50, с. 49].

Османські війська почали поспішно рити оборонні траншеї й перегороджувати підходи до узбережжя затопленими дротяними мережами, щоб завадити висадці десанту. Оскільки британські літаки не переставали кружляти над півостровом і спрямовували вогонь кораблів союзників у місця, де велися роботи чи спостерігалось скупчення османських військ, турки змушені були вести більшу частину оборонних робіт у нічний час. До середини квітня захисники викопали кілометри траншеї із замаскованими кулеметними вогневими точками та артилерійськими батареями, спрямованими у бік моря. Роботи тривали аж до самого вторгнення, яке, судячи з масового скупчення кораблів і солдатів у Мудроській гавані, мало розпочатися з дня на день. [14, с. 61].

3.2.3. Десант Середземноморських експедиційних сил на півострів Галліполі

Вночі 25 квітня кораблі союзників направились до своїх позицій. Вони йшли в повній тиші, без використання ліхтарів, щоб не видати своє наближення. Місця висадки зберігалися у найсуворішій таємниці та були відомі лише командувачам військ. Розрахунок робився те що, щоб застати противника зненацька, знищити його оборону і закріпитися на плацдармі, дозволивши іншим силам вторгнення вивантажитися на берег у відносній безпеці. [46, с. 125].

Солдати, що сиділи в десантних човнах, були вразливі для кулеметного вогню та шрапнелі. Щоб захистити їх від обстрілу з берега, о 4:30 ранку британські та французькі кораблі зазнали прибережної зони інтенсивного обстрілу. Кораблі вели обстріл доти, доки десантні човни не опинилися за 800 метрів від берега. [44, с. 77].

З усіх п'яти пунктів висадки на околицях мису Хеллес, найважливішим був пляж «V» поблизу руїн форту Седдюльбахир – там десантувалася 88 бригада. Дві тисячі стрільців набилися у трюм «River Clyde» - спеціально обладнаного під десант пароплава. Судно зупинилося за кілька метрів від берега. Смугу води, що залишилася, передбачалося перекрити мостом з двох барж, і висадити по наплавному шляху війська. Одночасно частина Дублінських стрільців, що залишилася, йшла до берега на човнах. Десант відбивали п'ять сотень турків, які вміло сховався серед пагорбів, зруйнованих будівель, посиливши оборону кулеметами, розставили міни та натягли колючий дріт на березі та під водою. Щойно солдати рвонулися з відсіків «River Clyde», а човни підійшли до першої лінії підводних дротів, весь маленький амфітеатр цього пляжу вилився на них вбивчим вогнем. За кілька хвилин загинула половина солдатів, що вийшли з пароплава. Всюди – на човнах, у воді, біля краю берега лежали вбитими чи пораненими солдати. Але вцілілі рвалися вперед, до берега дісталися небагато. Вцілілі знайшли захист

під береговими дюнами. Командувач бригадою, генерал Непір, був убитий; після чого висадку на цій ділянці зупинили до вечора. [55, с. 35 – 36].

Майор Махмуд Сабрі описав цю сцену очима османських захисників: «Ворог підходив до берега на шлюпках. Коли вони увійшли до зони досяжності, наші солдати відкрили вогонь. Море стало червоним від крові ворогів. Вони стріляли з гармат і кулеметів у ті місця, де бачили спалахи наших гвинтівок, але їм не вдавалося послабити силу нашого вогню. В надії врятувати своє життя деякі ворожі солдати стрибали зі шлюпок у воду. З борту корабля їхні командири за допомогою сигнальних прапорців намагалися показати їм, щоб вони сховалися за мисами, але й там не було порятунку. Попри шалений вогонь з гармат та кулеметів, наші солдати продовжували вражати свої цілі, і море поглинало мертвих одного за одним. Берегова лінія була усіяна ворожими трупами» [21, с. 197].

Справи на пляжі «W» також пішли не найкращим чином для військ британців. Там, за важким бомбардуванням флоту, наступали Ланкаширські стрілки: вони пішли до берега на тридцяти плавзасобах. І тут турки вичікували, відкрили вогонь коли перший човен торкнувся землі, і знову досягли вбивчого результату. Батальйон постраждав від рушничного та кулеметного вогню, від морських та наземних мін, але підійшов до пляжу. Рухатися вперед вони не могли; здавалося, і ця атака захлинулась, але справі допоміг щасливий випадок. Човни з лівого флангу натрапили на скелі, відвернули, змінили напрямок і підійшли до берега за мисом Текке. Солдати вийшли на землю з невеликими втратами, піднялися на крутий берег, і вдарили зверху по турецьким кулеметникам. Залишки батальйону біля берегової лінії скористалися тимчасовою затримкою ворожого вогню, прорвалися вперед, у зону під урвищем, видерлися нагору і міцно утвердилися на вершині пагорба. Близько дев'ятої години вечора до них прибув ще один батальйон; розпочалася боротьба за розвиток плацдарму. [57, с. 125 – 126].

На інших ділянках у районі мису Геллес висадка пройшла порівняно легко. У бухті Морто десант натрапив на невелику кількість османських

захисників і легко вибив їх із їхніх позицій. На ділянці «Х» османи також не очікували висадки десанту, тому залишили для його охорони лише один взвод. Завдяки цьому британці захопили пляж із відносно невеликими втратами. [59, с. 99].

Десантний загін, що висадився на ділянці «У», не виявив там жодного захисника півострова. Протягом 15 хвилин 2 тис. людей вивантажилися на берег і піднялися крутим схилом на плато. Однак, рушивши на південь, щоб з'єднатися з іншими десантними загонами на мисі Геллес, вони натрапили на глибокий Яр. Британські стратеги користувалися неточними картами, на яких не було зазначено цієї непереборної перешкоди. В результаті британський десант не тільки не зміг прийти на допомогу товаришам, які зазнавали тяжких втрат на південному краю півострова, але й самі опинився в пастці, коли турки контратакували їх в другій половині дня. Відступати британцям було нікуди, і вони всю ніч відбивали запеклі атаки турків, втративши понад 700 людей. Лише наступного ранку вони змогли евакуюватися з ділянки «У». [51, с. 139].

Протягом дня британський десант хвиля за хвилею висаджувався на узбережжя, і врешті – решт османські війська вдалося відтіснити від берегової лінії, у тому числі на ділянках «V» і «W», де опір був найбільш жорстоким. Коли опустилася ніч, на ці ділянки прибули нові партії англійських військ. Моряки «River Clyde» заново змонтували понтонний міст, і з восьмої вечора до пів на дванадцятую ночі солдати, що залишалися на кораблі, десантувалися на берег. [57, с. 129].

Після цілого дня найважчих боїв османи спостерігали за прибуттям нових англійських військ. На світанку понеділка 26 квітня британці закріпилися на чотирьох із п'яти місць висадки; солдати, що вціліли, були евакуйовані з ділянки «У» і перекинуті на інші позиції. Таким чином, за перший день Галліполійської операції британці зуміли захопити плацдарм. Жорстокість опору османських військ стала для них несподіванкою, амбітні плани за короткий термін досягти височини Ачі – Баба за 8 км від узбережжя провалилися. [50, с. 29].

Що ж до французьких військ, всі вони висаджувалися біля узбережжя Кум – Кале досить спокійно, спочатку майже не зустрівши опору. О 5 ранку французький флот відкрив вогонь по османських позиціях вздовж узбережжя. Обстріл тривав довше, ніж планувалося, оскільки висадка десанту затрималася через сильну течію. Французи обернули двогодинну затримку собі на користь, перетворивши Кум – Кале на руїни та змусивши захисників відійти на східний берег річки Мендерес. Об 11:15 французькі війська окупували місто Кум – Кале, і тепер британський десант на Геллесі міг не боятися, що його обстріляють з азійського боку протоки. [51, 172 с.].

Висадка в Кум – Кале тривала майже весь день. До настання темряви солдати та артилерія були вивантажені на берег. Французи зміцнили свої позиції в Кум – Кале, щоб підготуватися до наступу османських військ, які накопичувалися в сусідньому містечку Єнішехір. З настанням темряви османи розпочали першу з чотирьох атак на французькі позиції. Нічні штикові атаки перетворювалися на запеклі та безладні рукопашні сутички. Втрати з обох боків зростали. Хоча французи змогли втриматися в Кум – Кале, вони почали сумніватися у доцільності атаки на Єнішехір. Захоплення азійського узбережжя було тимчасовою операцією, і кожен солдат, який загинув у Кум – Кале, значив, що у французів буде менше сил для перекидання на Галліполійський півострів, де вони були більш потрібні. [21, с. 202].

Оскільки втрати французьких військ продовжували зростати, а британці гостро потребували підкріплення на Геллесі, союзне командування вирішило залишити Кум – Кале. Під покровом темряви французькі солдати та техніка були повернені на човни та залишили азійський берег. Вранці 27 квітня вони перетнули протоку і висадилися на ділянці «V», використовуючи тепер уже безпечну понтонну пристань у «River Clyde». Французькі війська розташувалися на східній стороні Галліполійського півострова, що виходить до Дарданелл, а британські зосередилися зліва від них, у західній частині, біля узбережжя Егейського моря. Таким чином вони зміцнили фронт, щоб

спільними силами спробувати зламати османську лінію оборони, яка перегороджувала шлях до височини Ачі – Баба. [51, с. 186].

АНЗАК генерала Бердвуда повинен був висадитися на пляжі «Z», на північ від мису Габа – Тепе, досить далеко від інших місць висадки. Доставленням корпусу та підтримка його підрозділів вогнем у момент висадки були покладені на кораблі контр – адмірала Терсбі, який разом із генералом Бердвудом знаходився на борту лінкора «Queen». Корпусу наказувалося обхідним маневром зайти в тил туркам, які обороняли головні позиції під Кілітбахиром. За допомогою такого маневру острів розсікався навпіл. [62, с. 33].

Увечері 24 квітня кораблі залишили острів Тендос і попрямували до Габа – Тепе. Перша група складалася із 4 тис. осіб. О 1:30 ночі усі кораблі, які доставляли солдатів, були за 6,5 км від берега; тут частина десанту зайшла на шлюпки, частина на есмінці. Але в темряві вони втратили орієнтування, тому висадка відбулася на кілометр далі в напрямку півночі від наміченого місця. Екіпажам буксирів було важко зорієнтуватися на незнайомому березі в тьмяному ранковому світлі. В результаті війська висадилися в невеликій бухті, яку згодом було названо бухтою Анзак. Вони виявили зовсім не той ландшафт, що був на їхніх картах, у бухті була скеляста місцевість. Наслідки цієї помилки військам АНЗАК довелося розгрібати весь день. [37, с.21].

Як тільки шлюпки наблизилися до берега, турецькі солдати відкрили вогонь, але австралійці кинулися з човнів у море, на пляж та почали підніматися вгору, по урвищах і скелях. Підійшли есмінці з бійцями другої хвилі у 2,5 тис. солдат, і через півтори години на берег висадилося ще 4 тис. солдатів. [58, с. 72].

Перший удар союзницької армії випало відбивати двом турецьким дивізіям, без будь – якої підтримки ззовні й Зандерс передбачливо розташував їх належним чином. Дев'ять батальйонів 9 дивізії охороняли найімовірніші місця висадки берегом від Габа – Тепе до затоки Морта; три батальйони, що залишилися, і дев'ять батальйонів 19 дивізії стояли в резерві. [50, с. 62].

Штаб підполковника Мустафи Кемалю, який командував 19 дивізією, розташовувався за кілька кілометрів від бухти Анзак. Почувши про висадку десанту, він відправив туди кавалерійський ескадрон, щоб провести розвідку та доповісти про ситуацію. О 6:30 вище командування наказало Кемалю направити в бухту батальйон. Однак, спираючись на відомості своєї розвідки, Кемаль дійшов висновку, щоб успішно відбити вторгнення такого масштабу можна лише силами цілої дивізії. Він наказав першому піхотному полку та кінній батареї приготуватися до бою та особисто попрямував до місця висадки, щоб очолити контратаку. [47, с. 18].

До 8 ранку у бухті Анзак висадилося 8 тис. австралійських солдатів. О 10:45 на берег прибули перші новозеландські підрозділи. З найсильнішим опором десант зіткнувся на північному і південному краях ділянки, звідки османи, що добре окопалися, поливали їх смертоносною шрапнеллю і кулеметним вогнем. На висотах у мису Габа – Тепе влаштувалася османська батарея, яка валила град шрапнеллю на всіх, хто десантувався на цій ділянці. Проте до полудня основним силам АНЗАК вдалося висадитися на берег і витіснити османських захисників з першої та другої гряди висот, що оточували бухту. Після прибуття на передову Мустафа Кемаль зустрів групу османських солдатів, що відступають, у яких закінчилися боєприпаси. Він наказав їм вставити у гвинтівки багнети та утримувати свої позиції. [33, с. 36].

Мустафа Кемаль чітко оцінив уразливість позицій противника. Хоча АНЗАК вдалося висадити на берег велику кількість солдатів, їм доводилося утримувати дуже протяжну лінію фронту, яка проходила по гряді пагорбів і була перерізана безліччю долин, внаслідок чого ворог був слабкий у кожній окремо взятій точці. [47, с. 18].

Це була найзаплутаніша з битв, тому що війська АНЗАК теж були рішуче налаштовані на атаку, попри плутанину при їхньому першому десанті, на те, що вони перемішалися з іншими військами, що знаряддя флоту не надали їм жодної допомоги в цій заплутаній місцевості. Лінії фронту немає. Солдати, що висаджувалися на піщаний берег, були так само під прицілом

снайперського вогню, як і ті, хто був уже на милю в глибині півострова. Просуваючись яром, солдати могли опинитися в гущавині турків, і зав'язувалася рукопашна боротьба із застосуванням багнетів. Гребені хребтів завойовувалися і втрачалися. Частина, що билися пліч-о-пліч, втрачали зв'язок не тільки зі своїми штабами, а й один з одним. [31, с. 322].

До кінця першого дня в районі Арібурну висадилося приблизно 15 тис. солдатів АНЗАК. Після дня напружених боїв десант АНЗАК зумів захопити плацдарм, але не зміг виконати й половини поставлених завдань, зіштовхнувшись із запеклим опором османських військ. Крім того, оскільки в бій були кинуті всі сили, в АНЗАК не залишилося свіжих резервів. Коли з вогневого рубежу в бік берега потягнулися низки солдатів, що відбилися від частин, командири вважали, що силами, що залишилися, неможливо утримувати зайняті позиції. Вони побоювалися, що якщо османи наступного дня підуть у контратаку, катастрофічна поразка буде неминуча. Оцінивши свої шанси, командири вирішили запросити човни, щоб евакуюватися з Арібурну. [39, с. 167].

У ніч із 26 на 27 квітня сер Ієн Гамільтон, командувач Середземноморських експедиційних сил, зустрівся з командним складом, щоб оцінити ситуацію. Союзникам, хай і ціною великих втрат, удалося провести висадку та закріпитися на півострові. Попри те, що за першу добу жоден десантний загін не зміг вирішити поставлені амбітні завдання, Гамільтон вважав, що тепер, коли союзні солдати перебували на березі, найгірше було позаду. Згідно з усіма доповідями, османи також зазнали тяжких втрат і були змушені розосередити свої сили одночасно за декількома напрямками. Завзято захищаючи свої позиції, союзники могли сподіватися зламати бойовий дух та опір османських військ. Водночас будь – яка спроба евакуювати десант мала б протилежний ефект. В турків піднявся б бойовий дух, а солдати, що відступали – у разі АНЗАК повернення на кораблі зайняло б два дні, й вони були б уразливі для контратаки. [58, с. 150].

Тому Гамільтон вирішив відмовити командирам АНЗАК на прохання про евакуацію військ. "Вам нічого не залишається, окрім як окопатися і триматися", - повідомив їм головнокомандувач. Вранці 26 квітня, коли зійшло сонце, турецька контратака, якої побоювалися командири АНЗАК, не відбулася. Обом сторонам потрібен був час, щоб приготуватися до продовження битви. [60, с. 20].

3.2.4. Перші місяці кампанії. Бої за Критію. Ситуація на флоті

Галліполійська кампанія швидко перетворилася зі швидкої операції на окопну війну. Без урахування вбитих та поранених союзники зуміли висадити на півострів близько 50 тис. боєздатних солдатів. Але, попри такі потужні сили, вони не змогли вирішити ті амбітні завдання, які поставили перед ними лондонські стратеги. Британці мали відтіснити османських захисників і зайняти стратегічну височину Ачі – Баба, що знаходилася за 8 км від узбережжя, з якої вони могли б придушити турецькі вогневі позиції на берегах Дарданелл. Військам АНЗАК належало захопити гірську грядку узбережжя біля мису Арибурну, а також прорватися до міста Майдос на півострові, відрізвавши османів від ліній зв'язку й постачання. Якби союзні війська зуміли виконати ці завдання, вони змусили б затихнути берегові батареї в протоці й відкрили б для британських і французьких кораблів шлях до Мармурового моря. Однак вони зіткнулися із запеклим опором османів, які оточили плацдарми в бухті Анзак та на мисі Геллес укріпленими лініями оборони та не давали супротивникові пройти далі. [61, с. 89].

Три рази британці й французи намагалися прорватися через турецьку оборону на краю Галліполійського півострова, щоб захопити стратегічно важливу точку – місто Критія у височини Ачі – Баба. І тричі вони зазнали невдачі. У першій битві за Критію 28 квітня британці та французи втратили 3 тис. людей убитими та пораненими, просунувшись уперед хіба що на кілька метрів. Через дев'ять днів, 6 травня, союзники зробили другу спробу і після трьох днів боїв, втративши 6.5 тис. людей, просунулися вперед лише на 550 метрів. [51, с. 253].

4 червня було здійснено третю спробу атаки у напрямку Критії. Ця атака була синхронізована із діями корпусу АНЗАК. О 8 ранку корабельна артилерія нанесла вогонь на турецькі позиції. Після чотиригодинної артпідготовки сили вторгнення почали наступати по всьому фронту. Жорстка битва йшла буквально за кожен метр землі, підсумком цих двох днів бою було просування

вперед від 200 до 400 метрів і 7 тис. убитих. Втрати були занадто високі, щоб продовжувати спроби. [23, с. 298].

Оборона Галліполійського півострова дорого обійшлася й османам. У трьох битвах за Критію турецька армія зазнала втрат нарівні з союзниками і ще більше постраждала в ході контратак на британські та французькі позиції, вжиті, щоб виконати наказ Енвер – паші, а саме скинути загарбників у море. Після першого штурму британських позицій на Геллесі в ніч с 1 на 2 травня османи втратили 6 тис. осіб, а в другу нічну атаку в тому ж районі 4 травня, ще 4 тис. [45, с. 179].

Ще один масований штурм було здійснено в ніч проти 18 травня: 50 тис. піхотинців спробували витіснити австралійців і новозеландців з їхнього плацдарму на Арібурну. Проте британський літак повідомив про концентрацію військ противника, і солдати АНЗАК приготувалися дати відсіч. Через сім годин битви атака захлинулась, і армія турків була змушена відступити, залишивши лежати на полі бою між двома лініями траншей понад 10 тис. вбитих і поранених. [34, с. 95].

Через місяць кровопролитних битв на Галліполійському півострові настала патова ситуація. Обидві сторони окопалися і були рішуче налаштовані не віддавати один одному ні п'яді землі, за яку пролили кров десятки тисяч їхніх товаришів. Австралійці та новозеландці утримували свій плацдарм у бухті Анзак, британці та французи закріпилися на мисі півострова, за 5 км від Геллеса. Хоча османам і не вдалося скинути загарбників у море, вони не дали їм зайняти стратегічні висоти. На своїх вузьких плацдармах війська Антанти зазнавали постійного артилерійського, шрапнельного та рушничного обстрілу, тоді як османи знаходилися під вогнем важких знарядь британських та французьких кораблів. Це була позиційна війна, з усіма тяготами якої вже були добре знайомі солдати на Західному фронті. [63, с. 38].

Усі два місяці битви союзних військ за оволодіння Галліполійським півостровом супроводжувалося активними діями флоту. Ліנקори та крейсери неодноразово обстрілювали берегові батареї та піхоту турків. Але до серії

невдач на суші додалися невдачі на морі. У ніч проти 12 травня турецький есмінець «Muavent» прослизнув під покровом темряви в затоку Морта, розминувшись із двома британськими есмінцями, які прикривали лінкор «Goliath». Помічений із «Goliath» турецький есмінець був прийнятий за свій, що коштувало «Goliath» життя: дві торпеди турецького корабля відправили лінкор на дно, разом із ним загинуло 40 людей. Есмінці розпочали переслідування турецького човна, але йому вдалося піти під прикриттям фортів. [15, с. 178].

У цей же час 10 травня британське адміралтейство дізналося про появу неподалік флоту у Дарданелл німецького підводного човна «U – 21». У зв'язку з цим 13 травня з району Дарданелл був відкликаний дредноут «Queen Elizabeth». 21 травня "U - 21" атакувала ескадру, яка стояла на якорі біля входу в протоку. Перша торпеда пройшла повз, зате друга випущена з 200 метрів, завдала смертельного удару по лінкору «Triumph». Екіпаж «Triumph» втратив трьох офіцерів та двадцять матросів. [14, с. 88].

Весь наступний день англійці безуспішно розшукували підводний човен, але так і не знайшли. Побоюючись чергового нападу, віце-адмірал Де Робек обмежив дії лінкорів. Тим часом «U – 21» 27 травня – о 6 ранку неподалік пляжу «W», торпедувала лінкор «Majestic». Уберегти корабель не змогли французький міноносець, що прикривав його, і три тральщики. "Majestic" стояв близько від берега, завдяки чому весь екіпаж врятувався, але сам корабель затонув. Після втрати двох лінкорів командувач наказав решті сховатися в бухті Мудроса. [53, с. 161 – 162].

Відтепер вся військово-морська підтримка наземної операції була перекладена на монітори (судна з малим осадом, призначені для берегового обстрілу) та малі судна, не такі вразливі для атак підводних човнів. Проте німецькі підводні човни продовжували залишатися проблемою британських і французьких транспортних і вантажних кораблів, які доставляли війська та військові вантажі з Олександрії до Мудроської гавані, що значно ускладнювало і так непросту для союзників ситуацію. [44, с. 103].

3.2.5. Створення Дарданелльського комітету

Постійні невдачі в Дарданеллах, а також складне становище на Західному фронті у Франції через постійний брак боєприпасів, могли спричинити політичну кризу у Великобританії. Перший звіт про нестачу снарядів у Франції було опубліковано 14 травня. Через два дні перший морський лорд адміралтейства, адмірал Фішер, подав у відставку, попередивши лідера консерваторів про свою незадоволеність ходом кампанії в Дарданеллах. Таким чином, брак снарядів на Західному фронті та невдача в Дарданеллах призвели до того, що 19 травня прем'єр – міністр Асквіт був змушений сформувати коаліційний уряд, поступившись вимогам консерваторів про рівне представництво у всіх вищих військових комітетах. Як компенсацію за входження в уряд консерватори наполягли на тому, щоб Черчилля прибрали з Адміралтейства. Новий кабінет був утворений 25 травня, прем'єром залишився Асквіт, новим головою Адміралтейства став лорд Артур Бальфур, колишній прем'єр – міністр уряду консерваторів. Лорд Кітченер залишився міністром оборони. [5, с. 241].

Натомість колишньої військової ради для стратегічного керівництва Галліполійською операцією було створено новий орган – Дарданелльський комітет. 7 червня 1915 року комітет зібрався на своє перше засідання, щоб вирішити подальшу долю цієї воєнної кампанії. На цьому засіданні, заслухавши доповідь Черчилля, який увійшов до його складу за наполяганням Асквіта та підтримки лорда Кітченера, комітет рекомендував продовжити операцію на Галліполійському півострові. 9 червня пропозиції комітету було розглянуто урядом, який у результаті вирішив за наполегливістю Кітченера залучити додаткові сили армії. Для цього туди було вирішено направити 3 нові дивізії з нещодавно сформованої «Нової армії». Генералу Гамільтону було наказано підготувати атаку з новими силами наприкінці червня. [46, с. 192].

Однак у зв'язку з погіршенням загальної військової ситуацією операцію призначили на більш пізній час. Причина була в тому, що поразка російської армії в Західній Україні змусила російське командування зняти з Кавказького

фронту кілька дивізій та кинути їх проти німців, а це дозволило туркам зняти з того ж кавказького фронту 10 піхотних дивізій (близько 100 тис. чол.) та направити їх у Дарданелли. І тому три нові дивізії (близько 40 тис. чол.) не зможуть забезпечити перевагу, на яку сподівалися у комітеті. Наприкінці червня Кітченер домігся відправлення ще двох дивізій, щоб забезпечити Гамільтону необхідну чисельну перевагу для остаточної перемоги на Галліполі. Підрозділи мали прибути на півострів вже на початку серпня. [51, с. 286].

3.2.6. Війна в окопах. Битва за Сувлу

Протягом червня і липня жодна зі сторін не робила серйозних спроб атакувати на фронті у бухти Анзак, і поки там панувала застійна ситуація, п'ять запеклих боїв сталося на мисі Хеллес. Все це були короткочасні фронтальні атаки, що тривали день – два, а то й менше, і жодна з них не призвела до зміни контуру лінії фронту більш ніж на 700 м. [18, с. 204].

Життя в окопах стало важким випробуванням для солдатів, воно підривало фізичне та психічне здоров'я тих, хто не був убитий або поранений. Загарбники та захисники розділяли загальні страхіння та тяготи окопної війни. [64, с. 127].

З першої ж хвилини висадки на півострові на солдатів обвалювався гуркіт артилерії, що майже не стихав. При цьому союзники перебували у більш уразливому становищі. Відколи німецькі підводні човни витіснили британські лінкори з Дарданелл, османські артилеристи вели вогонь з азійського узбережжя за французькими позиціями. На півострові турки утримували висоти, що домінували над мисом Геллес і бухтою Анзак. «Завдяки тому, що ми займали пагорб Ачі – Баба, ми мали змогу вести артилерійський обстріл у будь-якому напрямку, - згадував турецький офіцер. – Інакше кажучи, ініціатива була у наших руках». Британці та французи ніяк не могли встановити місцезнаходження османських вогневих точок. Турки застосовували грамотне маскування, імітували дим від гарматних пострілів, змушуючи супротивника стріляти в порожнечу, а також широко використовували пересувні гаубиці. Османи та їхні німецькі союзники запекло обстрілювали союзні війська, що тіснилися на крихтих плацдармах на Геллесі та в бухті Анзак. Ведучи вогонь з легких і важких знарядь, з близької і далекої відстані, турки не давали британським і французьким солдатам спокою ні вдень, ні вночі, наражаючи їх на життя постійної небезпеки і збільшуючи втрати противника. [21, с. 244].

Під час Галіполійської кампанії османи познайомили супротивника зі снайперським мистецтвом. «Союзні війська були в жаху від невидимих

убивць: османські снайпери в камуфляжі, з розфарбованими зеленою фарбою обличчями, які знають місцевість набагато краще за загарбників, проникали в тил ворога. Снайпери серйозно підривали бойовий дух союзних військ. «Наші солдати були підготовлені до такої небезпеки, — писав Герберт. — Ми весь час були під прицілом і ненавиділи це почуття. Необхідність ходити по окопах, пригнувши голову, переміщатися короткими перебіжками, діяло на нас деморалізуюче. [19, с. 246].

За місяці військових дій між загарбниками та захисниками півострова склалися специфічні відносини. На деяких ділянках фронту траншеї було вирито окопи так близько один від одного, що солдати могли чути розмови супротивника. Життя в такій тісноті викликало певну подобу людських почуттів один до одного, і в періоди затишшя солдати перекидалися частуваннями. Турки кидали солдатам АНЗАК цигарки, родзинки, фундук та мигдаль. Ті в подяку – банки з консервованими фруктами та варенням. Емін Чель вважав цікавим той факт, що ніхто ніколи не кидав зіпсовані частування та не супроводжував подарунки ручною гранатою. Ці обміни були щирими жестами доброї волі. [45, с. 246].

Окопна війна на Галліполійському півострові збирала з союзних військ дедалі тяжчу данину. Британські та французькі солдати гинули від постійних артилерійських обстрілів і поперемінних атак та контратак, чимало з них потрапило в полон; з півострова нескінченним потоком евакуювалися поранені, хворі та контужені. Госпіталі на Лемносі, Мальті та в Олександрії були переповнені, і, щоб упоратися зі зростаючим потоком пацієнтів, все більше і більше пасажирських човнів доводилося переобладнати у плавучі госпіталі. Багато з тих, хто залишався в окопах, страждали на сильну дизентерію і були надто слабкі для того, щоб битися. Тим часом Енвер – паша продовжував перекидати свіжі сили з Анатолії та арабських провінцій на допомогу захисникам Османської імперії на півострові. П'ять нових британських дивізій мали змінити ситуацію. [21, с. 256].

Ближче до кінця липня новоприбулі війська були сконцентровані на островах Егейського моря, де їх тримали до того, як настане момент ввести їх у бій. Явно потрібно було здійснити новий десант. Остаточний сформований план був здебільшого повторенням 25 квітня, але мав одну дуже важливу відмінність: акцент було перенесено з мису Хеллес та Ачі – Баба на хребет Сарі – Баїр у центрі півострова. Генерал Бердвуд ратував за цей напрям, і у він виглядав потенційно. Бердвуд запропонував прорватись вночі у північній частині Анзакського плацдарму й атакувати хребет Чунук – Баїр та гребні гір поблизу від нього, завдаючи в той же час відволікаючого удару в пункт на півдні, що зветься Лоун – Пайн. Одночасно в затоці Сувла, одразу на північ від позицій АНЗАК, має бути висаджено новий десант і передбачалося, що, як тільки гори будуть взяті, об'єднані сили вдарять по фортах в 6 км звідси. Основна маса турецьких військ буде закупорена на краю півострова і опиниться під потужним натиском французів та англійців на мисі Хеллес. Звідси можливе швидке завершення кампанії, принаймні там, де йдеться про Дарданелли. Щоб тримати генерала Лимана в невизначеності, поки не розгориться головна битва, планувалося висадити два відволікаючі десанти: в Булаїрі та з острова Мітілена на азійський берег. І знову несподіванка стала головним елементом плану. Знову флот мав чекати, доки армія прорветься. [18, с. 224].

Фінальне розташування військ було наступним: шість дивізій або 35 тис. осіб, які вже перебувають на мисі Хеллес, залишаються там, де є, і завдають удару на північ у напрямку Критії. Генерал Бердвуд зі своїми австралійцями, новозеландцями та з дивізіями нових британських військ і гурків, приблизно 37 тис. осіб, починає головну атаку на секторі АНЗАК, а інші підкріплення з двох дивізій, що налічують близько 25 тис. солдатів, висадяться на берег. [46, с. 203].

Атаку було призначено на 6 серпня. Розклад різних атак було складено так, щоб створити максимум замішання у ворожому командуванні. Це була ланцюгова реакція вибухів з півдня на північ, починаючи з першої атаки на

фронті в районі мису Хеллес о 14:30. Потім АНЗАК повинний почати відволікаючий удар на Лоун – Пайн о 17:30, головна атака на Чунук – Баїр о 21.30 і висадка в Сувлі приблизно через годину. Тож опівночі весь фронт буде у вогні. Цей план штаб тримав у суворому секреті й планували повідомляти солдатів і офіцерів незадовго до атаки [18, с. 226].

Секретність, як виявилось була зайвою. Оскільки генерал Зандерс все одно був насторожі. У липні до нього почали доходити повідомлення з островів, що неминучий ще один десант: говорилося, що на Лемносі зібрано 50 тис. осіб і 140 кораблів. 22 липня Зандерс отримав телеграму від верховного головнокомандування Німеччини. «З отриманих нами донесень», - йшлося в ній, - «можливо, що на початку серпня в Дарданеллах може бути завдано потужного удару. Не виключено, що шляхом висадки десанту в затоці Сарос (район Булаїра) або до азійського узбережжя. Рекомендуємо заощаджувати боєприпаси». Сам генерал був схильний погодитись із цим прогнозом і відповідно зробив дислокацію своїх військ. На той момент він мав 14 невеликих дивізій, і три з них він розмістив на Булаїрі, три – навпроти плацдарму Анзак, п'ять – на мисі Хеллес, а решта три – в Кум – Кале на азійському березі протоки. Щодо району Сувли, британці були дуже близькі до істини у своїй оцінці тамтешнього турецького гарнізону. Зандерс не вважав цей пункт небезпечним, а тому розмістив тут лише три слабкі батальйони, приблизно 1800 осіб, по периметру затоки. Там не було колючого дроту та кулеметів. [45, с. 184 – 185].

Тим часом на острови прибували останні підкріплення. Вони надходили до наметових містечок на Мітілені, Лемносі та Імбросі й там чекали моменту, коли їх знову посадять на човни та відправлять у бій. [18, с. 232]

Шостого серпня британські війська завдали на мисі Геллес перший відволікаючий удар. Турецькі кулеметники суцільним вогнем викошували ряди нападників, перетворивши відволікаючу атаку на криваве побоїще по всій лінії фронту. У перший день операції британці втратили 2 тис. осіб із 3

тис., які брали участь у наступі, а наступного дня, 7 серпня, втратили ще 1,5 тис. солдатів, фактично не просунувшись вперед ні на метр. [51, с. 297].

Другий відволікаючий удар був завданий біля висоти Лоун – Пайн на південний схід від бухти Анзак і дорого обійшовся обом сторонам. Австралійці провели успішну штикову атаку і вибили турків з їхніх окопів у районі Канли – Сір. З 6 по 10 серпня турецькі та австралійські солдати вели один з одним майже безперервну низку рукопашних боїв, що згодом турки визнали найзапеклішою битвою за всю Галліполійську кампанію. Битва за Лоун – Пайн назавжди залишилась і в пам'яті австралійців. Втрати армії османів склали близько 7,5 тис. осіб вбитими та пораненими. Австралійці повідомляли про втрату 17 тис. людей. Відвойована територія навряд чи виправдовувала такі втрати, проте австралійцям вдалося виконати поставлене перед ними завдання, скувавши значні османські сили, щоб полегшити основний наступ на півночі в районі хребта Сарі – Баїр та бухти Сувла. [32, 407 с.].

Атака на мисі Геллес і біля висоти Лоун – Пайн мала відвернути увагу від нового плацдарму на півночі, в затоці Сувла. Цей десант виявився успішним. Дві дивізії під командуванням генерала Стапфорда висадилися на берег, подолали опір турків із 1,8 тис. чол., пройшли прибережну рівнину та підійшли до висот. Здивовані таким швидким поступом, генерали вагалися. Їхнє мислення, яке сформувалося на Західному фронті, звикло мати справу з «перемогами», які вимірювалися сотнями метрів. Їх спантеличило практично безперешкодне просування майже на кілометр. Саме затримка командування стали вирішальними і катастрофічними. Основні сили залишилися на плацдармі біля моря, де багато солдатів не відмовили собі в задоволенні покупатися. [5, с. 264].

Вночі 6 серпня на південь від нового плацдарму, з австралійських позицій у бухті Анзак, 16 тис. солдатів почали наступ на північ у напрямку затоки Сувла, а потім углиб півострова з наміром захопити вершину Коджа – Чемен – Тепе. У цей момент на Коджа – Чемен – Тепе прибув полковник

Канненгісер. Його разом із турецькою дивізією перекинули з мису Геллес на допомогу туркам у Лоун – Пайн, проте він виявив, що там підкріплення не потрібно, і рушив далі на північ, саме на ту ділянку лінії фронту, де він був потрібний найбільше. З вершини він побачив за триста метрів нижче за себе австралійську колону, що підіймалася по крутому схилу. З Канненгісером, який очолив атаку, було лише двадцять солдатів. Він наказав їм залягти та відкрити вогонь. Австралійці вважали, що їм протистоять великі сили ворога, залягли, знайшли укриття та приготувалися обороняти свої позиції на крутому схилі. [40, с. 123].

Висоти залишились у турків. Того ж дня Ліман фон Зандерс відправив до вершини гори два резервні полки. Коджа – Чемен – Тепе вдалося втримати. На південь, на сідловині, новозеландський батальйон досяг вершини Чунук – Баїра. Опору вони не зустріли. На хребті новозеландці виявили всього одне турецьке кулеметне гніздо і розрахунок, що спав у ньому. [5, 265 с.].

9 серпня наступ на Коджа – Чемен – Тепе відновився. Невеликий загін британців та гуркхів досяг вершини, відбивши штикову контратаку турків. Вони були готові відтіснити ворога вниз далеким схилом гори, коли британська морська артилерія, яка не знала, що вершина вже в руках союзників, відкрила вогонь і змусила їх відступити. [41, с. 132].

Протягом дня новозеландські підрозділи, що утримували вершину Чунук – Баїр, атакували турки, якими командував Мустафа Кемаль. Вони почали контратаку і миттєво розсіяли турків. Штаб Кемалю радив йому відійти вниз східним схилом, але Кемаль, якому нещодавно привласнили звання полковника, а німці нагородили Залізним хрестом 1 ступеня, переконав своїх офіцерів і солдатів, що необхідно захищати свої позиції. [5, с. 266].

Через чотири дні після початку операції війська АНЗАК марно чекали на допомогу від двох свіжих дивізій, які висадилися в бухті Сувла і, відповідно до плану операції, вже мали атакувати ворога з півночі. [36, с. 16].

У затоці Сувла за успішним десантом пішли три дні млявих і неузгоджених боїв. На ранок 7 серпня на берег висадилися двадцять п'ять

британських батальйонів. За півмилі від місця, де відбувалася дрібна сутичка, шість британських батальйонів не вступали у бій. «У всіх склалося враження, - згодом писав генерал Лиман фон Зандерс, - що британські командири занадто довго затрималися на березі замість того, щоб за будь – яку ціну продовжити наступ від плацдарму». [41, с. 93].

Офіційний британський історик учасник галіполійської кампанії, бригадний генерал Еспіналь – Огландер висловився ще різкіше. «Нерішучістю та затримкою 7 і 8 серпня, - писав він, - було зведено нанівець усі переваги, досягнуті несподіваним десантом у затоці Сувла. 9 корпус зволікав надто довго. Шанс зайняти висоти з мінімальними зусиллями було втрачено. Тепер сили були рівними, причому британські війська розташовувалися на відкритій, випаленій сонцем рівнині, а турки займали всі висоти. Без ефекту раптовості у британців не було шансів досягти успіху». [5, с. 267].

Протягом 9 та 10 серпня британці та османи продовжували бої, обидві сторони зазнавали тяжких втрат. Хоча 10 серпня англійці зазнали менше втрат, вони не змогли витіснити турків з їхніх позицій і ні на крок не наблизилися до військ АНЗАК, що боролися за Сарі – Баїр та потребували допомоги. Після чотирьох днів боїв за висоту Чунук – Баїр, об'єднані британські сили були змушені відійти на свої вихідні позиції в бухті Анзак. Вони втратили 12 тис. осіб, і вони не мали жодних резервів, щоб продовжувати наступ. Загалом на трьох фронтах, задіяних у «проривному наступі» Гамільтона, - на Геллесі, у бухті Анзак та бухті Сувла - союзники за чотири дні втратили 25 тис. осіб. Османська армія, яка зазнала втрат нарівні з військами Антанти і трималася з останніх сил, зуміла відстояти свої позиції. [41, с. 161].

Позиції союзних військ на півострові через провал наступальної операції стали ще слабкішими, ніж раніше. За твердженням Гамільтона, за період з 6 серпня його війська втратили 40 тис. осіб убитими, пораненими і хворими, а 68 тис. солдатів, що залишилися, відтепер були змушені захищати набагато довшу лінію фронту. З додаванням плацдарму на Сувлі союзний фронт розтягнувся на 21 км. 17 серпня Гамільтон запросив 45 тис. солдатів, щоб

відновити свої сильно зменшені війська. Але Кітченер, який вважав, що п'яťох відправлених на Галліполі дивізій було більш ніж достатньо для того, щоб здобути перемогу, відмовив йому в новому запиті. 20 серпня він телеграфував Гамільтону, що у Західному фронті планується «великий наступ», тому «з головного театру бойових дій у Франції не може бути перекинуто жодного значного підкріплення». [50, с. 34 – 35].

3.2.7. Політичні зміни. Рішення евакуювати війська з Галліполі

Серпнева поразка союзників на Галліполі прокотилася по всьому світу. Особливо цю новину сприйняли у нейтральних балканських країнах. Зокрема, Болгарія під враженням від цього провалу Антанти, а також спостерігаючи, що поразка за поразкою зазнає російська армія на Східному фронті, почала схилитися до того, щоб відмовитися від нейтралітету та виступити на боці блоку Німеччини, Туреччини та Австро – Угорщини. Незабаром Британія і Франція оголосили Болгарії війну, після того, як Болгарія відкинула їх ультиматум припинити будь-які зв'язки з Троїстим союзом. У стані війни з Францією Болгарія стала 16 жовтня, із Британією 19 жовтня. [64, с. 244].

Успішний наступ Центральних держав у Сербії частково покращив становище турків на Галліполійському півострові. Із завоюванням сербського міста Ніш 5 листопада Німеччина та Австрія змогли встановити пряме залізничне сполучення з Белграда до Стамбулу (хоча через пошкодження залізничного полотна регулярне сполучення було налагоджено лише у січні 1916 року). Це дало європейським союзникам Османської імперії можливість вільно відправляти до їх столиці гармати та боєприпаси, що призвело б до різкої зміни балансу сил на Галліполі. Британці й французи стежили за ситуацією з тривогою, оскільки відтепер їх втомлені від війни та сильно поріділі війська були приречені зазнавати все більш регулярних і потужних артилерійських обстрілів. [46, с. 237].

У жовтні 1915 року уряд Британії став перед необхідністю прийняти рішення щодо подальшої долі Дарданелльської операції. Провал серпневого наступу серйозно погіршив становище союзників на Галліполі. На тлі втрат на Західному фронті та відправлення великих сил у Салоніки у них не залишалося жодного зайвого солдата для посилення Галліполійського гарнізону. Артобстріли, снайпери та хвороби продовжували викошувати лави союзних військ. Тим часом турки посилювали свої позиції, отримуючи постачання нових гармат із Європи та перекидаючи свіжі війська з Анатолії. Через кілька місяців після початку операції британці та французи, зазнавши величезних

втратах, зіткнулися з загрозою повного розгрому. Зрештою союзне командування почало схилитися до того, що краще запобігти подальшим втратам, провівши евакуацію, ніж позбутися всього війська, намагаючись відстояти приречені плацдарми. [21, с. 262 -63].

Лорд Кітченер першим повідомив про можливу евакуацію сера Ієна Гамільтона в телеграмі від 11 жовтня. «Які будуть, за вашими оцінками, можливі втрати, з якими зіткнуться наші війська, якщо буде вирішено питання про евакуацію з півострова Галліполі?» Гамільтон побоювався, що якщо перші підрозділи зможуть піти з півострова непоміченими, то повну евакуацію військ неможливо буде приховати від спостерігачів Османської імперії ті частини, що залишаться на березі, будуть повністю знищені турками. У своїй відповіді Кітченеру Гамільтон повідомив, що, за його особистими оцінками, втрати союзників складуть від 35 до 45 відсотків особового складу, додавши, що його Генштаб оцінює ці втрати в 50 відсотків. [50, с. 36 – 37].

Попри песимістичні оцінки Гамільтона, Дарданелльський комітет вважав евакуацію неминучою. Крім того, після низки невдач під час цієї військової кампанії члени комісії не вважали Гамільтона відповідною фігурою для командування операцією з відведення військ, і 16 жовтня його було знято з посади головнокомандувача Середземноморськими експедиційними силами, а на його місце було призначено генерала Чарльза Монро. Деякі члени уряду виступали за продовження кампанії на Галліполі, зокрема лорд Кітченер, стверджуючи, що на тлі загострення ситуації на Західному фронті перемога на Галліполійському півострові, як і раніше, залишалася найкращою можливістю призвести Центральні держави до поразки, й що відмова від захоплення протоки залишить Росію в ізоляції та прирече її на програш у війні. Однак навіть прихильники Галліполійської стратегії визнавали, що новий наступ доведеться відкласти до закінчення зимових штормів. Крім того, було невідомо, чи союзники зможуть утримувати свої позиції на півострові протягом усієї зими. Це вимагало б перекидання великих ресурсів: людей і

техніки, які відчайдушно були потрібні інших фронтах. Треба було ухвалити рішення – якнайшвидше. [57, с. 240 – 241].

Коли сер Чарльз Монро наприкінці жовтня прибув на Галліполійський півострів, він був вражений побаченим. На Геллесі, в бухтах Анзак і Сувла він запитав у офіцерів, які там знаходилися, чи вважають вони, що їхні люди зможуть утримати позиції проти турків з їх свіжим підкріпленням і німецькими важкими знаряддями. Більшість командирів пообіцяла, що їхні люди зроблять все, що від них залежить. Це переконало Монро в тому, що евакуація була єдиним можливим рішенням, але тепер у цьому потрібно переконати військового міністра Кітченера. Коли Монро повідомив про свої висновки в Лондон, то Кітченер був переконаний, що цей варіант неприйнятний і переконав комітет направити його в Галліполі та особисто самому дати оцінку ситуації після чого ухвалити остаточне рішення щодо евакуації.

Кітченер відплив із Франції на Галліполі з рішучим настроєм уникнути виведення військ за будь-яку ціну. Однак після прибуття до штабу Середземноморських експедиційних сил у Мудроській гавані Кітченер виявив, що всі місцеві офіцери підтримували ідею евакуації. І самому військовому міністрові вистачило лише одного візиту на передові позиції на Галліполі, щоб також усвідомити неминучість виведення військ. [21, с. 264].

Тринадцятого листопада Кітченер відвідав острів. Побачивши Галліполійський півострів на власні очі, військовий міністр зрозумів всю складність ситуації. «Місцевість виявилася набагато складнішою, ніж я собі уявляв, - пізніше написав Кітченер у доповіді Дарданелльському комітету. – Турецькі позиції являють собою природні фортеці, які, якщо не обійти захисників зненацька і не взяти стрімким штурмом, можна легко обороняти проти значно переважаючих сил». Кітченер зрозумів: щоб розтрошити османську оборону на Галліполі, потрібно було залучити набагато більше сил, ніж союзники могли собі дозволити в цей момент, тому в них залишався один вихід – евакуювати війська. [57, с. 242].

Зосередивши свою увагу на Салоніках і взявши до уваги доповідь Кітченера про результати його поїздки, 8 грудня англійський уряд прийняв рішення про евакуацію військ із Галліполі. [7, с. 157].

3.2.8. Евакуація з півострова. Завершення Галліполійської кампанії

У грудні союзні війська евакуювалися з Галліполійського півострова. Це була операція, що не мала аналогів в історії: на півострові знаходилося понад 130 тис. солдатів, близько 400 гармат, величезні запаси спорядження, продовольства, і ще 10 тис. коней і мулів, яких також не можна було залишити туркам. [23, с. 307]

Повну евакуацію в бухтах Анзак та Сувла було проведено за дві ночі та завершено в ніч на 20 грудня. Хоча командування прогнозувало величезні втрати близько 25 тис. осіб, виведення військ пройшло безкровно. Він був ретельно зрежисований: у передових траншеях залишалися добровольці, які періодично обстрілювали османські позиції, щоб зберегти видимість того, що нічого не змінилося. Шляхи відходу з передової були позначені борошном, яке було добре видно на темному ґрунті півострова і дозволило всім, хто залишився, швидко знайти шлях до берега в повній темряві. Коли останній чоловік зійшов на десантний човен, кораблі союзників відкрили вогонь по залишеній на березі зброї та боєприпасам, викликавши потужні вибухи. Усього із західного узбережжя Галліполі було вивезено 83 тис. осіб. [32, с. 903]

Остаточне рішення залишити Геллес було прийняте незабаром після успішної евакуації з бухт Анзак і Сувла. Наказ розпочати виведення військ з південного краю півострова було дано 24 грудня. Проте завдання суттєво ускладнювалося через успіх попередніх евакуацій. Османи були наготові, і Ліман фон Зандерс наказав почати масовану атаку у разі початку евакуації з Геллеса. Проте британцям та французам вдалося скоординувати свої дії та за дві ночі повністю вивести війська з мису. Остання людина залишила його о 3.45 9 січня 1916 року. [21, с. 268].

О 8.45 9 січня Ліман фон Зандерс відправив військовому міністру Енвер-паші телеграму, де повідомив: «Весь Галліполійський півострів очищений від ворога». Галліполійська кампанія завершилася. [65, с. 432].

Наземна операція на Галліполійському півострові тривала 259 днів, починаючи з дня висадки 25 квітня 1915 року та закінчуючи 9 січня 1916 року,

коли останній солдат був евакуйований з мису Геллес. Показники втрат з обох боків за вісім з половиною місяців боротьби за Дарданелли були приблизно однакові: 86,5 тис. турецьких солдатів, 42 тис. солдатів з Британської імперії, 14 тис. з Франції. [49, с.711 – 712].

Для Британців Галіполійська кампанія була важким тягарем. Замість того, щоб зосередити всі сили на головному театрі військових дій у Франції, Британія була змушена перекидати людей і техніку на Галліполі. При цьому союзникам не вдалося виконати жодне з поставлених там завдань: Стамбул не підкорився, Османська імперія не вийшла з війни, а чорноморські морські шляхи, що пов'язували Російську імперію з іншими державами Антанти, так і залишилися зачинені. Замість того, щоб наблизити кінець Великої війни, Галіполійська кампанія лише віддалила його.

[робин с. 261].

Для турків історична перемога з лихвою окупила всі втрати на Галліполі. Захистивши Дарданелли від військ Антанти, османська армія позбулася «прокляття», накладеного на неї Балканськими Війнами 1912 – 1913 років та низкою поразок у Басрі, Сарикамиші та в Синаї на початку Великої війни. Перемога на Галліполі показала всім, що армія турків здатна битися і перемагати в сучасній війні з великим державами. Крім того, у горнилі суворих випробувань Галіполійської кампанії було виковано нове покоління командирів, яке згодом призвело до створення Турецької Республіки.

[Роган 270].

ВИСНОВКИ

Не дивлячись на всі ті кризові явища, які вже довгий час переживала Османська імперія на передодні Першої світової війни, все ж таки в країні наважились вступити до світового військового конфлікту на стороні Німеччини. Причинами такого рішення стало не в останню чергу прихід до влади молодотурецького тріумвірату на чолі якого стояв Енвер – паша. Переживши три війни й революцію протягом п'яти років, імперія мала великі фінансові втрати та також одну із найвідсталіших армій того часу. Саме за допомоги Німецької імперії тріумвірат сподівався підняти на ноги армію, чому повинна була сприяти військова місія з Німеччини. Згодом коли настала Липнева криза в Європі спричинена вбивством ерцгерцога Франца Фердинанда, німцям потрібні були союзники, одним із таких союзників і стала Османська імперія, але в перші місяці війни османи заявили про нейтралітет і не починали військових дій. Но патова ситуація на Західному фронті, на яку ніяк не розраховували німці, стала причиною на закликання турків вступити у війну на стороні Німецької імперії. Османи в свою чергу дали таку обіцянку і після обстрілу портів в Одесі та Севастополі вступили до Великої війни.

Участь османів у війні призвела в 1915 році до Дарданелльської операції, яку ініціювала Британська імперія. Після прохання великого князя Миколая Миколайовича про будь – яку демонстрацію направлену проти турків від британського флоту в Середземному морі, із за складної ситуації на Кавказькому фронті, британці не тільки погодились на цю пропозицію, а й вирішили провести більш масштабну операцію апогеєм якої могло стати захоплення Стамбула і виведення Османської імперії із війни. Одним із її головних ініціаторів став Вінстон Черчилль бувши на той час Першим лордом адміралтейства британського флоту. Лорд Кітченер доручив Черчиллю провести таку демонстрацію в Дарданеллах, але Черчилль порадившись з адміралами середземноморського флоту, а також звісно ж із членами адміралтейства вирішив підняти ставки й спробувати прорватись до Мармурового моря через Дарданелли за допомоги флоту. Після деяких вагань

військовий комітет в Лондоні погодився на проведення такої амбітної операції.

Таким чином хочу зазначити, що Черчилль дійсно приймав одну із вирішальних ролей у витоках цієї операції, але з усім тим всі розробки й плани операції обговорювались серед військових, як в адміралтействі, так і на флоті, а вирішальне рішення було за військовим комітетом.

Дарданелльська операція пройшла у два етапи й обидва повністю провалились. Першим етапом стала військова – морська операція сутністю, якої була спроба силами лише тільки флоту прорватись через добре захищену Дарданелльську протоку. Британці сподівались, що їх сучасний флот зможе протистояти обороні османських фортів по обидва береги Дарданелл. Але помилились у своїх розрахунках. По – перше вони не врахували того факту, що за пів року з початку війни османи значно посилили оборону фортів, провівши роботи по укріпленню. По – друге це використання сучасної маневреної артилерії, яка османам дісталась від німців. Також хочеться вказати на грамотне розташування мін в проливах Дарданелл. Розпочавши операцію 19 лютого 1915 року, британці с французами протягом одного місяця намагались прорватись через протоку. Апогеем військово – морської операції стало 18 березня, під час якої флот втратив три лінкори. Після такого фіаско було вирішено залучити армію до операції.

Другий етап операції характеризується використанням наземних сил на півострові Галліполі. За планом британська армія за підтримки французів, повинні були за вогневої підтримки свого флоту з моря, захопити стратегічно важливі висоти, тим самим забезпечивши прохід човнів через протоку. Але, як британці не повністю прорахували мінуси такої операції. Вони розраховували завдяки переважаючою силою армії, яку б підтримував флот, зможуть виконати поставленні задачі. Но скеляста місцевість острова, а також той фактор, що османи при обороні займали позиції зверху, давав їм можливість оборонятись меншими силами.

Висадка десанту на півострів відбулась 25 квітня 1915 року, і після закріплення плацдармів на околицях Галліполі, кампанія швидко переросла в позиційну війну, яка вже була так знайома арміям Західного фронту. Постійні спроби протистояння армій влітку по обидва боки, не призвели ні до яких особливих зрушень, при тому, що число жертв, як в британців з французами, так і в османів продовжували рости. Хочеться вказати на той фактор, що під час Галліполійської кампанії командування британської армії постійно приймало суперечливі рішення, які не те що допомагали, а навпаки більше зашкоджували. Водночас хотілось би зазначити османських захисників, які за командуванням німецького генерала Лімана фон Зандерса, грамотно протистояли проти свого супротивника, але також зазнали значних втрат.

На початку серпня була проведена остання масована атака британської армії за підтримки новоприбулих дивізій. Постійні помилки в командуванні і самовіддача турецьких солдатів, призвели до чергової поразки в британських лавах.

Після постійних невдач Британії в Галліполійській кампанії, а також спостерігаючи за успіхами Австрійської армії проти армії Російської імперії, Болгарія вступила у війну на стороні Центральних держав. Ці політичні зміни, а також постійні невдачі на півострові призвели до того, що Дарданелльський комітет вирішив евакуювати війська з Галліполі. Як не дивно, евакуація це те, що у британців і французів вийшло краще за все, не втративши при евакуації не одного солдата. 9 січня війська були евакуйовані з півострова і Дарданелльська операція завершилась перемогою Османської імперії.

Таким чином замість амбітних планів захопити Стамбул і вивести із війни Османську імперію, Дарданелльська операція стала важким тягарем для британців. Замість того щоб наблизити кінець війни, вони лише створили новий фронт й затягнули її.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алиев Г. З. Турция в период правления младотурок. Москва: Наука, 1972. 506 с.
2. Больных. А. Г. Морские битвы Первой мировой: Трагедия ошибок. Москва: АСТ, 2002. 445 с.
3. Галенко О. І. Османська імперія [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Київ: Наукова думка, 2010. 728 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Osmanska_imperiia.
4. Гарт Л. 1914. Правда о Первой Мировой. Москва: Яуза, Эскмо, 2009. 480 с.
5. Гилберт М. Первая мировая война; пер. с англ. С. Бавина, Ю. Гольдберга, П. Кунарева, А. Курт. Москва: Азбука – Атикус, 2016. 768 с.
6. Гудвин Д. Величие и крах Османской империи: Властители бескрайних горизонтов; пер. с англ. М. Шарова. Москва: КоЛибри, Азбука – Атикус, 2013. 416 с.
7. Зайончковский А. М. Первая мировая война. Москва: Полигон, 2002. 878 с.
8. Залеский К. А. Кто был кто в Первой мировой войне/Биографический энциклопедический словарь. Москва: АСТ, 2003. 894 с.
9. История Германии: учебное пособие: в 3 тт. / Под общ. ред. Б. Бонвеча, Ю. В. Галактионова. Москва: КДУ, 2008. 672 с.
10. Киган Д. Первая мировая война; пер. с англ.: Т. Горошкова, А. Николаев. Москва: АСТ, 2004. 576 с.
11. Кинросс Л. Расцвет и упадок Османской империи; пер. с англ. М. Пальникова. Москва: КРОН – ПРЕСС, 1999. 696 с.
12. Киреев Н. Г. История Турции XX век. Москва: ИВ РАН: Крафт+, 2007. 608 с.

13. Корбетт Д. Операции английского флота в первую мировую войну. Минск: Харвест, 2003. 480 с.
14. Коленковский А. К. Дарданелльская операция. Санкт – Петербург: Гангут, 2001. 136 с.
15. Лорей. Г. Операции германо-турецких сил. 1914 – 1918. Санкт – Петербург: Полигон, 2003. 528 с.
16. Лунева Ю. В. Босфор и Дарданеллы. Тайные провокации накануне Первой мировой войны (1908 – 1914). Москва: Квадрига, 2010. 256 с.
17. Моруа А. История Англии; пер. с франц. Л. Ефимов. Москва: Азбука – Аттикус, 2017. 607 с.
18. Мурхед А. Борьба за Дарданеллы: Решающее сражение между Турцией и Антантой; пер. с англ. А. С. Цыпленкова. Москва: Центрполиграф, 2004. 383 с.
19. Норт Д. Солдаты Первой мировой войны 1914 – 1918. Униформа, знаки различия, снаряжение и вооружение; пер. с англ. М. Витебского. Москва: Эксмо, 2015. 256 с.
20. Петросян Ю. А. Османская империя: могущество и гибель. Исторические очерки. Москва: Наука, 1990. 280 с.
21. Роган Ю. Падение Османской империи: Первая мировая война на Ближнем Востоке, 1914 – 1920; пер. с англ. И. Евстигнеева. Москва: Альпина нон – фикшн, 2018. 559 с.
22. Стоун Н. Краткая история Турции Москва: АСТ, 2014. 320 с.
23. Тарас А. Е. Первая мировая война на море. Москва: АСТ, 2001. 592 с.
24. Усенко П. Г. Велика війна на Чорному морі (1914–1917 рр.) //Проблеми історії України ХІХ - початку ХХ ст. 2005; Вип. 10.103 – 148 с.
25. Финкель К. История Османской империи: Видение Османа; пер. С англ. К. Алексеева, Ю. Яблокова. Москва: АСТ, 2010. 829 с.
26. Хвостов В. М. История Дипломатии: Дипломатия в Новое время (1871 – 1914). Москва: Госполитиздат, 1963, 820 с.

- 27.Хейстингс М. Первая мировая война: Катастрофа 1914 года; пер. с англ. М. Десятова Москва: Альпина нон – фикшн, 2014. 604 с.
- 28.Черчилль У. Мировой кризис 1911 – 1918 (Сокращенное и пересмотренное издание с дополнительной главой о сражении при Марне); пер. с англ. И. Минца. Москва: Либроком, 2014. 689 с.
- 29.Шеер Р. Германский флот в Первую Мировую войну. Харвест: АСТ, 2005. с. 448
- 30.Aksakal M. The Ottoman Road to War in 1914 (The Ottoman Empire and the First World War). New York: Cambridge University Press, 2008. 216 p.
- 31.Bean C. The official history of Australia In The War Of 1914 – 1918 Volume I The story of ANZAC. Sidney: Angus & Robertson LTD, 1941. 662 p.
- 32.Bean C. The official history of Australia In The War Of 1914 – 1918 Volume II The story of ANZAC. Sidney: Angus & Robertson LTD, 1941. 975 p.
- 33.Bollard R. In the shadow of Gallipoli: the hidden history of Australia in World War. Sydney: University of New South Wales Press Ltd, 2013. 223 p.
- 34.Burnes P. The NEK a Gallipoli Tragedy. South Yorkshire: Pen & Sword Military, 2012. 280 p.
- 35.Dolan H. 36 days: The Untold Behind the Gallipoli Landings. Sydney: Pan Macmillan Australia Pty Ltd, 2010. 436 p.
- 36.Cameron D. Gallipoli: The final battles and evacuation of ANZAC. Newport: Big Sky Publishing Pty Ltd, 2011. 422 p.
- 37.Cameron D. 25 April 1915: the day the Anzac legend was born. Sydney: Allen & Unwin, 2007 324 p.
- 38.Carlyon L. Gallipoli. Sydney: Pan Macmillan Australia Pty Ltd, 2014. 598 p.
- 39.Chambers S. Battleground Gallipoli: ANZAC. The Landing. South Yorkshire: Pen & Sword Books Ltd, 2008. 327 p.
- 40.Chambers S. Battleground Gallipoli: Gallipoli. ANZAC. Sari – Bair. South Yorkshire: Pen & Sword Books Ltd 2014. 490 p.
- 41.Chambers S. Battleground Gallipoli: Suvla: August Offensive. South Yorkshire: Pen & Sword Books Ltd, 2011. 376 p.

42. Clayton G. Britain and the Eastern Question: Missolonghi to Gallipoli. London: University of London Press Ltd, 1971. 256 p.
43. Crawley R. Climax at Gallipoli: The Failure of the offensive. Oklahoma: University of Oklahoma Press, 2014. 364 p.
44. Denham H. Dardanelles a madshipman's diary, 1915 – 1916. Leeds: Sapere Books, 1981. 176 p.
45. Erickson E. Gallipoli: Command under fire. New York: Osprey Publishing, 2015. 289 p.
46. Erickson E. Gallipoli: The Ottoman Campaign. South Yorkshire: Pen & Sword Books Ltd, 2010. 313 p.
47. Erickson E. Mustafa Kemal Atatürk. Oxford: Osprey Publishing Ltd, 2013. 64 p.
48. Fewster K. Başarın V. Hürmüz Başarın H. Gallipoli: The Turkish Story. Sydney: Allen & Unwin, 2003. 166 p.
49. Fitzsimons P. Gallipoli. Sydney: Random House Australia Pty Ltd, 2014. 952 p.
50. Gürcan M. Johnson R. The Gallipoli Campaign. The Turkish perspective. New York: Routledge is an imprint of the Taylor & Francis Group, an informa business, 2016. 224 p.
51. Hart P. Gallipoli. London: Profile Books Ltd, 2011. 549 p.
52. Hart P. The Great War. A combat history of the First World War. New York: Oxford University Press, 2013. 521 p.
53. Herwig H. The Imperial German Navy. New York: Routledge Taylor & Francis Group, 1980. 314 p.
54. Haythornthwaite P. Gallipoli 1915: Frontal assault on Turkey. London: Osprey Publishing Ltd, 1991. 96 p.
55. Macleod J. Gallipoli. London: Oxford university press, 2015. 247 p.
56. Marder A. From The Dardanelles to oran studies of the royal navy in war and peace 1915 – 1940. Barnsley: Seaforth Publishing, 2015. 301 p.

57. Prior R. Gallipoli: The end of the myth. London: Yale university press, 2010. 304 p.
58. Roberts C. The Landing at ANZAC. Sydney: Big Sky Publishing, 2013. 186 p.
59. Simkins P. Geoffrey J. Hickey M. The First World War. London: Osprey Publishing, 2003. 352 p.
60. Stanley P. Quinn's Post, Anzac, Gallipoli. Sydney: Allen & Unwin, 2005. 230 p.
61. Steel N. Battleground Europe: Gallipoli. South Yorkshire: Pen & Sword Books Ltd, 2007. 258 p.
62. Summer I. ANZAC Infantry 1914 – 15. From New Guinea to Gallipoli. London: Osprey Publishing Ltd, 2011. 65 p.
63. Tannenberg M. The Major Battles of the First World War. RW Press Ltd, 2013. 86 p.
64. Travers T. Gallipoli 1915. London: The History Press, 2001. 315 p.
65. Wolf K. Victory at Gallipoli, 1915 The German-Ottoman Alliance in the First World War. Yorkshire: Pen & Sword Books Ltd, 2020. 638 p.